ऋक्षभेदे त्वेकराशौ सम्पर्के यदि वानयोः । गुरो राहोरपि तथा त्यजेद्विद्वान्न संशयः ॥४९
सिंहे राशौ स्थिते सूर्ये जीवे चास्तमुपागते । हेयानि यानि कर्माणि निषिद्धानि मलिम्लुचे ॥५०
मिथुनस्थे यदा भानौ मलमासः पतत्यसौ । द्विराषाढ इति ख्यातो गौणे शब्दविवर्तनात् ॥५१
फलं चात्र मृतस्यौर्ध्वदेहिकं कर्म कुर्वता । आषाढकीर्तनं कार्यमेवं वर्षान्तरेऽपि च ॥५२
आषाढद्वयसंयुक्तपूर्णमासीद्वयं तथा । युग्मकर्कटयो राश्योर्द्विराषाढस्तदा भवेत् ॥५३
भवेद्गौणो द्विराषाढो राशिस्तत्रैव संयुते । पूर्वत्रिके तु पतिते तदेव भगवान्हरिः ॥५४
कर्कटे शयनं कुर्यादागमिष्यं परत्रके । कर्किण्यर्के सुप्तहरौ शक्रपूजाश्विने भवेत् ॥५५
दुर्गोत्थानं तुलायां तु विष्णुर्निद्रां जहात्यसौ ॥५६

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे मासवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ।६

अथ सप्तमोऽध्यायः

तिथिविधानवर्णनम्

सूत उवाच

दैवं वा पैतृकं कर्म कालमाश्रित्य वर्तते । काले तान्येव कर्माणि फलं यच्छन्ति कुर्वताम् ॥१

नक्षत्र भेद होने पर भी एक राशि में स्थित इन दोनों में किसी के साथ राहु का सम्पर्क स्थापित हो जाये तो उस समय भी विद्वानों को उन कर्मों के परित्याग करने चाहिए ।४९। सिंह राशि में स्थित सूर्य एवं वृहस्पति के अस्त समय में भी मलमास में निषिद्ध किये गये कर्मों के परित्याग आवश्यक होते हैं ।५०। सूर्य के मिथुन राशि पर स्थित रहते समय मलमास के उपस्थित होने पर दो आषाढ़ मास होते हैं , इस

मुहुर्बाल्ये कर्मफलं त्रिकालेऽपि न विद्यते । व्ययो वा मुख्यभावेन फलदः कर्मशालिनाम् ॥२
कालस्तु गुणभावेन सर्वकालाश्रिता क्रिया । न कालेन विना किञ्चित्त्रिषु लोकेषु जायते ॥३
अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह । काले ह्यमूर्तिर्भगवानेक एव तु यद्यपि ॥
तथाप्युपाधिभेदेन भिद्यते कालभेदिभिः ॥४
तिथिनक्षत्रवारादौ रात्रयोगादयोऽपि ये । तेऽपि कालाः पक्षमासराशिवर्षान्तरेऽपि च ॥
साधनानि भवन्त्येते स्वातन्त्र्येण न कस्यचित् ॥५
धर्मस्य वाप्यधर्मस्य मुख्यो व्यापार एव सः । तिथ्यादिकालभावेषु निषिद्धं निहितं हि तत् ॥६
पालयन्स्वर्गमाप्नोति हित्वा प्राप्नोत्यधोगतिम् । साधयन्त्यपि कर्माणि परस्परमवेक्ष्यते ॥७
कालभागो निःसहायो येऽपि स्युः कर्मसाधनाः । तिथौ पूर्वाह्णव्यापिन्यां कुर्वीत कर्म वैदिकम् ॥८
एकोद्दिष्टं तु मध्याह्नव्यापिन्यां हि समाचरेत् । पराह्णव्यापिनीं प्राप्य तिथिं कुर्यात्तु पार्वणम् ॥९
न तु पूर्वाह्णमध्याह्नपराह्णेषु यथोचितम् । अप्रधाने तु कुर्वीत कर्म दैवादिकं च यत् ॥१०
एको हि कालः प्रातस्तु वृद्धिश्राद्धादिसाधने । नापेक्षते साहाय्यं तत्तिथ्यादिविषुवादिषु ॥११
देवेभ्यो ब्रह्मणा दत्तः पूर्वाह्णस्तिथिभिः सह । पितृभ्यो ह्यपराह्णस्तु पार्वणं तु परं विना ॥१२
पूर्वाह्णमात्रसम्प्राप्तौ ततो देवान्प्रपूजयेत् । पूर्वाह्णस्पर्शमात्रेऽपि तिथिखण्डेन चार्पयेत् ॥१३

हैं, वे पुनः त्रिकाल में संभव नहीं होते हैं। इस प्रकार कर्मशील प्राणियों के लिए (सुख-दुःख) रूप फल मुख्य रूप से काल ही प्रदान करता रहता है।२। समस्त क्रियाएँ गुणभाव से काल के ही आश्रित रहती हैं, विना काल के कोई भी वस्तु तीनों लोकों में संभव नहीं होती है।३। इसलिए कर्मों के निमित्त कारण रूप काल की व्याख्या कर रहा हूँ, यद्यपि किसी समय अमूर्त (निराकार) भगवान एक ही रहते हैं, पर,

खर्वा दर्पा तथा हिंस्रा तिथिश्च त्रिविधा भवेत् । खर्वादि लङ्घयेत्तुल्या दर्पा भवति वर्द्धिता ।।१४
हिंस्रा तु क्षयजा ज्ञेया कालभेदेन गृह्यते । खर्वा दर्पा परे ग्राह्या हिंस्रा ग्राह्या तु पूर्वतः ।।१५
शुक्लपक्षे परा ग्राह्या कृष्णे पूर्वा प्रशस्यते । स्नानदानव्रते चैव विषयोगो निर्दशितः ।।१६
तिथौ चोदेति सविता कालमात्रं च वा यदि । अन्यापि सैव विज्ञेया तिथिस्तस्मिन्नहर्निशम् ।।१७
यथावास्ते रविर्भाति घटिका दश वापि वा । सा तिथिस्तदहोरात्रं व्यपदेश्या न चेतरा ।।१८
शुक्ले वा यदि वा कृष्णे खर्वा दर्पा तिथिश्च या । ययास्तं सविता याति पितृकार्ये च सा तिथिः ।।१९
दिनद्वयेऽपि कुतपे अस्तगां तिथिमाश्रयेत् । श्राद्धकालादिकं यत्र तत्र श्राद्धं विधीयते ।।
व्रते च वृद्धिगामिन्यां यत्रोदयो रवेर्भवेत् ।।२०
अमावस्यापार्वणे च सा तिथिः पितृपूजने । अमावस्यामृतस्यैव पार्वणं यत्र कुत्रचित् ।।२१
अस्तगामितिथिर्यत्र सा तिथिः पितृमन्दिरम् । एकोद्दिष्टं चरेत्तत्र नोदये च कदाचन ।।२२
शुक्लपक्षे च कृष्णे च यो योगः परपूर्वयोः । पूर्वेद्युर्वा परेद्युर्वा त्रिसन्ध्यव्यापिनी तिथिः ।।
सा पूज्या च स्वकृत्येषु पक्षयोरुभयोरपि ।।२३
पूज्या हि व्यस्तं सन्त्यज्य पूर्वं चैकादशीयुगम् । द्वितीया वह्नियुक्ता चतुर्थी पञ्चमीयुता ।।२४
एता उपोष्यास्तिथयः पुण्याः स्युर्धर्मवेदिभिः । एतद्व्यस्तास्तु पुण्यानि घ्नन्ति पूर्वकृतान्यपि ।।२५

वस्तुएँ समर्पित की जाती हैं ।१३। खर्वा, दर्पा, और हिंसा के भेद से तिथियाँ तीन भाँति की बतायी गयी है, क्षीण तिथि खर्वा, तिथियों की वृद्धि दर्पा, एवं लुप्त प्राय तिथियाँ हिंसा कही जाती हैं ।१४-१५। खर्वा तथा दर्पा नाम की तिथियों का पर उत्तर काल और हिंसा का पूर्व काल गृहीत होता है । स्नान, दान, व्रत [illegible] के लिए शुक्ल पक्ष की परा और कृष्ण पक्ष की पूर्व (पूर्वकाल वाली) तिथियाँ प्रशस्त कही

बाणेन विद्धा या षष्ठी मुनिविद्धा तथाष्टमी । दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥२६
अमावास्या भूतविद्धा नोपोष्या मुनिनापि च । हन्ति पुत्रकलत्राणि धनानि समुपोषिता ॥२७
विद्धा ये नाभिनिन्द्याः स्युर्युक्तास्तेनाभिनन्दिताः । व्यस्तस्य सम्भवे युग्मं विद्धा भवति सर्वशः ॥२८
तामस्तां तु तिथिं प्राप्य युग्मान्यपूज्यतामियुः । युग्मानि च दिवायोगे ग्राह्याणि व्यस्तनिन्दनम् ॥२९
नक्तादिव्रतयोगे तु दिवासंवर्द्धमर्करान् । रात्रियोगश्चतुर्थ्योस्तु विशिष्य परिगृह्यते ॥३०
रात्रियोगं विनापि स्यादेकादश्यादिकं व्रतम् । नक्तं जागरणं चैव विनियोगेऽपि शस्यते ॥३१
एकादश्युपवासं तु द्वादशीयोगतश्चरेत् । दिवायोगे तु सम्पूर्णां त्यजेदुभयपूर्वतः ॥३२
रात्रियोगे तु सम्पूर्णा सोपास्यैकादशी सदा । सप्तमी शुक्लपक्षेऽपि पूज्या षष्ठ्या समन्विता ॥३३
निशि तु स्याद्यदा षष्ठी सप्तमी नवमी दिवा । उपोष्य केवलां षष्ठीं तोषयेद्भास्करं नरः ॥३४
एवं त्रयोदशीं कृष्णां विधिप्राप्तां विना द्विजाः । उपोष्य पार्वतीनाथं तोषयेद्यश्च केवलम् ॥३५
दिवा त्रयोदशीयुक्ता कृष्णोपोष्या चतुर्दशी । परेणापि चतुर्दश्या न तु कुर्यादमातिथौ ॥३६
त्रिसन्ध्यव्यापिनीं प्राप्य यदि कुर्यादुपोषणम् । पारणं तु सिनीवाल्यां चतुर्दश्यामुपोषयेत् ॥३७
चतुर्दशीमतिक्रम्य सिनीवाल्यां तु पारणात् । व्रतानि तस्य नश्यन्ति प्राक्कृतानि चतुर्दशीम् ॥३८

युक्त द्वितीया, चतुर्थी, और पंचमी इन्हीं पूजनीय तथा पुण्यस्वरूप तिथियों के उपवास धर्म-वेत्ताओं को करना चाहिए । इनके अनियमित व्यवहार से पूर्व संचित भी पुण्य नष्ट हो जाते है ।२५-२६। बाण विद्धा (युता) षष्ठी, मुनि विद्धा अष्टमी, दशमी विद्धा एकादशी, त्रयोदशी विद्धा चतुर्दशी, भूतविद्धा अमावस्या, तिथियों के उपवास मुनियों को भी न करना चाहिए । अन्यथा पुत्र, स्त्री, एवं धन का महान् विनाश उपस्थित होता है ।२७-२८। जो विद्ध तिथियाँ निन्दित नहीं हैं, उनसे युक्त तिथियाँ प्रशस्त होती

सप्तमी ललिता भाद्रे शक्तोत्थानं च वारुणी। पूज्याश्चैताः पराः कुर्यात्त्रिसन्ध्यव्यापिनीष्वपि ॥३९
त्रिसन्ध्याव्यापिनी पूर्वे परतो वर्द्धते यदि। सऋक्षा ऋक्षयोगे तु ऋक्षाभावे परा युता ॥४०
ऋक्षाभावे परा ग्राह्या त्रिसन्ध्यव्यापिनीष्वपि। श्रावणे चाद्यपादे तु प्रशस्ता शक्रपूजने ॥४१
अभावे चोत्तराषाढा धनिष्ठा च विशिष्यते। दण्डार्धं दण्डमेकं वा तदर्धं पलमेव वा ॥४२
उदये संयुता ग्राह्या सा तिथिश्चोत्तमा भवेत्। त्रिसन्ध्यव्यापिनीं हित्वा पूज्या शुक्लाष्टमी परा ॥४३
रविचक्रवता ग्राह्या रथे तिथ्यादेरपि च। त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु पलमेकं परे दिने ॥४४
अपरेऽपि च सर्वत्र हलानां वाहनं त्यजेत्। शुक्लैकादश्यमावास्यासङ्क्रान्त्यां श्राद्धवासरे ॥४५
नराश्वगोगजादीनां वाहनात्पातकी भवेत् ॥४६
कर्तुर्गोमहिषादीनां गर्दभोष्ट्रखरस्य च। न वाहयेद्दासदासीं वाहनेनास्ति दूषणम् ॥४७
बहुकालिकयज्ञे च यज्ञश्राद्धे तथैव च। ग्रामान्तरे न दोषः स्याद्दित्व नद्यन्तरेऽपि च ॥४८
नित्यश्राद्धेऽप्यम्बुघटे यच्छ्राद्धं मासिकं भवेत्। तत्र गोमहिषादीनां वाहने नास्ति दूषणम् ॥४९
कुर्यादम्बुघटश्राद्धं न कालनियमं क्वचित्। न चान्ननियमं कुर्यादश्मपात्रं च वर्जयेत् ॥५०

चाहिए, चतुर्दशी में केवल उपवासहीन चतुर्दशी का अतिक्रमण कर सिनी वाली अमावस्या में (जिस अमावस्या में चन्द्रमा दिखाई पड़ते हैं) पारण करने से पूर्व चतुर्दशी में किये गये व्रत नष्ट हो जाते हैं।३८। भाद्रपद शुक्ल की ललिता सप्तमी, शक्तोत्थान वारुणी तिथियाँ तीनो संध्याओं में वर्तमान रहने पर भी परा (दूसरे दिन) भी पूजनीय होती है।३९। पूर्वदिन तीनों संध्याओं में व्याप्त रहने एवं नक्षत्र योग के प्राप्त होने पर दूसरे दिन यदि उसकी वृद्धि संभव हो तो पूर्व दिन की तिथि का ही ग्रहण होता है,

तैजसैर्निर्मितं कुम्भमथवा वृक्षपत्रजम् । न योजयेन्मृण्मयं च शूद्राणां मृण्मये विधिः ॥५१
निवेदयेच्च मासान्ते मृण्मयं वृक्षमूलके । आस्फालयेत्परेणैव न वस्त्रं तु कथञ्चन ॥
पर्वश्राद्धे दैवलकं तथा रण्डाश्रमं त्यजेत् ॥५२
मातृपितृपरित्यागी तैलहव्यादिविक्रयी । चत्वारिंशदुत्सवानां साष्टानां च चरेद्यदि ॥५३
स्त्रिया विमुच्यते कश्चित्स तु रण्डाश्रमी मतः । अष्टचत्वारिंशदब्दं वयो यावन्न पूर्य्यते ॥५४
पुत्रभार्यावियुक्तस्य नास्ति यज्ञाधिकारिता ॥५५
यां तिथिं समनुप्राप्य समुदेति दिवाकरः । स्नानाध्ययनदानेषु सा तिथिः सकला स्मृता ॥५६
ययास्तं सविता याति कृष्णपक्षे तु सा तिथिः । पितृणां सकला ज्ञेया स्नानदानादिकर्मसु ॥५७
सप्तमी शुक्लपक्षे या यावदिच्छेच्च खण्डिता । आद्यभागे रवेः षष्ठ्यां परादौ याष्टमीयुता ॥
यद्यखण्डा भवेत्सैव तदा ज्ञेया भवात्मिका ॥५८
माघमासेन साप्येवं पूर्वेण रवितोषिणी । मन्वन्तरा परेणैव स्नानपानादिकर्मसु ॥५९

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे
तिथिविधानवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ।७

कुम्भ श्राद्ध में सुवर्ण अथवा वे वृक्ष पात्र के घर होने चाहिए मिट्टी के नहीं, क्योंकि मिट्टी के घड़े शूद्रों के विधान में बताये गये है ।५१। मास के अन्त में केवल उस मिट्टी के घड़े को किसी वृक्ष के मूल भाग में रखकर किसी दूसरे पुरुष द्वारा हटवा दे, वस्त्रों को नहीं । पार्वण-श्राद्ध में दैवलक (मन्दिर के पुजारी)

अथाष्टमोऽध्यायः

उत्तमतिथिनिर्णयवर्णनम्

सूत उवाच

तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता । प्रतिपादिता परे पूर्वे प्रतिपाद्य नवोद्यते ।।१
कार्तिकाश्वयुजोश्चैत्रे माघे चापि विशेषतः । स्नानं दानं दशगुणं शिवविष्णोश्च पूजनम् ।।२
अग्निमिष्ट्वा च कृत्वा च प्रतिपद्यामिति स्मृतम् । हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादीप्सितं धनम् ।।३
बृहस्पतौ द्वितीयायां शुक्लायां विधिपूजनम् । कृत्वा नक्तं समश्नीयाल्लभते भूतिमीप्सिताम् ।।४
मिथुने कर्कटे चैव गोविप्रदमनान्तरम् । द्वितीया यातु विप्रेन्द्रास्तामुपोष्य हरिं यजेत् ।।
यामुपोष्य न वैधव्यं प्रयाति स्त्री न संशयः ।।५
अमूल्यशयनं मासं दम्पती प्रतिपूजयेत् । वासोभिर्गन्धपुष्पैश्च नानाभक्ष्यैः पृथग्विधैः ।।६
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च । गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।।७
स्वातियुक्ततृतीयायां वैशाखे तु विशेषतः । माघे तु रोहिणीयुक्ता वृषे चाश्वयुजे तथा ।।८
तस्यां यद्दीयते किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम् । विशेषतो हविष्यान्नं मोदकादिसमायुतम् ।।९
तोयदानं विशेषेण प्रशंसन्तिमनीषिणः । गुडकर्पूरसंयुक्तं ब्रह्मलोके महीयते ।।१०

अध्याय ८

उत्तम तिथियों के निर्णय का वर्णन

बुधश्रवणसंयुक्ता तृतीया यदि लभ्यते । तस्यां स्नानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ॥११
चतुर्थीभरणीयोगे भवेच्छनैश्चरदिनं यदा । तदाभ्यर्च्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥१२
शिवा शान्ता सुखा चैव चतुर्थी त्रिविधास्मृता । सापि भाद्रपदे शुक्ला शिवलोके सुपूजिता ॥१३
कार्त्तिके तु भवेच्छाया तथा माघे तु कीर्त्यते । तस्यां स्नानं तपो दानमुपवासो जपस्तथा ॥
भवेत्सहस्रगुणितं श्राद्धं भवति चाक्षयम् ॥१४
गणेशे कारयेत्पूजां मोदकादिभिरादरात् । चतुर्थ्यां विघ्ननाशाय सर्वकामप्रसिद्धये ॥१५
श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे विशेषतः । पूजयेद्दधिदुग्धाद्यैः सिन्दूरैरपि भक्तितः ॥१६
तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणरक्षणम् ॥१७
द्वादश्योभयलेखे च गोमयेन विशेषतः । पूजयेद्दधिदुग्धाद्यैः सिन्दूरैरपि भक्तितः ॥१८
सुप्ते जनार्दने कृष्णपञ्चम्यां भवनाङ्गणे । पूजयेन्मनसा देवीं वामां स्नुहीति संश्रयाम् ॥१९
पिचुमन्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे । पूजयित्वा नरो देवीं न सर्पभयमाप्नुयात् ॥२०
ये यं भाद्रपदे षष्ठी षष्ठी च द्विजसत्तम । स्नानदानादिकं तस्यां सर्वमक्षयमुच्यते ॥२१
षष्ट्यां फलाशनो विप्रा विशेषान् माघकार्तिके । इह चामुत्र मुख्यां च लभते ख्यातिमुत्तमाम् ॥२२
शुक्ले पक्षे च सप्तम्यां यदा सङ्क्रमते रविः । महाजया तदा स्याद्वै सप्तमी भास्करप्रिया ॥२३

होता है।१०। बुधवार के दिन श्रवण नक्षत्र युक्त तृतीया तिथि के प्राप्त होने पर उसमें स्नान और उपवास आदि करने से वह अक्षय होता है।११। भरणी नक्षत्र युक्त चतुर्थी शनिवार के दिन प्राप्त होने से उसमें यमदेव की पूजा करने वाला समस्त पातकों से मुक्त होता है।१२। शिवा, शांता और सुखा नामक भेद से

अपराजिता तु भाद्रस्य महापातकनाशिनी । ललिता केवला ज्ञेया पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥२४
शुक्ला वा यदि वा कृष्णा षष्ठी वा सप्तमी तु वा । रविवारेण संयुक्ता तिथिः पुण्यतमा स्मृता ॥२५
आश्विनस्य सिताष्टम्यामष्टादशभुजां यजेत् । कार्त्तिके शुक्लपक्षे वा महाविभवविस्तरैः ॥२६
आषाढ़े श्रावणे मासि शुक्लाष्टम्यां च चंडिकाम् । प्रातः स्नात्वार्चयेद्भक्त्या रात्रौ संस्नापयेद्द्विजाः ॥२७
चैत्रमासि सिताष्टम्यामशोककुसुमैर्द्विजाः । अर्चयेन्मृण्मयीं देवीमशोकार्थं च सर्वदा ॥२८
सत्यष्टममुहूर्ते वा रोहिणीसहिताष्टमी । श्रावणे मासि सिंहार्के क्वचित्सापि च शस्यते ॥२९
एकादशीनां कोटीनां व्रतैश्च लभते फलम् । अतो दशगुणं प्रोक्तं कृत्वैतत्फलमाप्नुयात् ॥३०
अशक्तोऽन्यक्रियां कर्तुमुपवासं तु केवलम् । कृत्वा विमुच्यते पापात्सप्तकृत्यकृतां वरः ॥३१
न कालनियमस्तत्र न वारनियमः क्वचित् । नापि नक्षत्रदोषोऽस्ति वारदोषो न गण्यते ॥३२
त्रिकालं पूजयेद्देवं दिवा रात्रौ विशेषतः । अर्धरात्रे विशेषेण पुष्पैर्नानाविधैरपि ॥३३
दिवातिथेरलाभे तु न कुर्याद्विधिवद्व्रतम् । रात्रिस्पर्शे यदि परं रजन्यामपि चाष्टमी ॥३४
सप्तमी सार्धयामं च रोहिणी वा न संस्पृशेत् । व्रती सङ्कल्पयेत्तत्र न च रात्रौ कदाचन ॥३५

अत्यन्त प्रिय भी है ।२३। भाद्रपद मास की अपराजिता नामक तिथि महान् पातकों का नाश करती है, और ललिता नामक तिथि केवल पुत्र पौत्र की वृद्धि ।२४। कृष्णपक्ष अथवा शुक्लपक्ष की षष्ठी या सप्तमी तिथि के दिन रविवार प्राप्त हो, तो वह अत्यन्त पुण्यस्वरूप कहलाती है ।२५। आश्विन मास के शुक्ल-पक्ष की अष्टमी में महान् ऐश्वर्य के विस्तृत संभार से भगवती अष्टभुजा देवी की उपासना करनी चाहिए, उसी प्रकार कार्तिक मास के शुक्ल सप्तमी में भी ।२६। द्विजगण ! आषाढ और श्रावण मास के

प्रागारम्भं प्रकुर्वीत अधिमात्राधिके व्रती । विश्वनाथादिदेवानां दर्शनं प्राग्विवर्जयेत् ॥३६
यत्र तत्रोपवासी स्याद्यामाष्टकव्रतं चरेत् । यामार्धं तत्परं यामे पारणं विचरेद्व्रती ॥३७
तत्परे चाऽन्नजन्यं वा न कुर्यात्पारणं गृही ॥३८
नक्षत्रयोगे ग्रहणे पूजयेत्परमेश्वरम् । जपहोमादिकं कुर्याद्गृही नोपवसेत्क्वचित् ॥३९
दिवाष्टम्यां मुहूर्ते वा प्राजापत्येन संयुतम् । तथापि च दिवाकृत्यं समाप्य च व्रतं चरेत् ॥४०
मुहूर्तांते च मासान्ते अष्टम्यामपि रोहिणी । उपवासे च यो दोषः पूजाहोमः प्रशस्यते ॥४१
नवम्यां च सदा पूज्याः प्रतिमासेऽयुतं द्विजाः । गृह्णीयान्नियमं चैव यथा कर्म फलप्रदम् ॥४२
कार्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षिका । तस्यां युक्ताशना विप्रा ब्रह्मलोकमवाप्नुयुः ॥४३
दशमी ज्येष्ठमासस्य सा चेद्दशहरा स्मृता । आश्विनस्य महापुण्या कार्तिके विजया स्मृता ॥४४
एकादशी व्रतपरा सर्वपापप्रणाशिनी । सर्वपापविनिर्मुक्ता यथा कुर्वन्ति मानवाः ॥४५
दशम्यामेकभक्तस्तु संयतः स्याज्जितेन्द्रियः । एकादश्यामुपोष्याथ द्वादश्यां पारणं चरेत् ॥४६
द्वादश द्वादशीर्हन्ति तस्मात्तथाचरेद्बुधः । पूर्वेद्युरेकादशी पूर्णा परेऽहनि च वर्धते ॥४७
न वर्धते द्वादशी तु तदा त्वेवं व्यवस्थितिः । वनवासी परां कुर्यात्पूर्वां कुर्याद्गृहाश्रमी ॥४८

अधिकता में व्रती को पहले ही आरम्भ कर देना चाहिए, किन्तु उसमें विश्वनाथ आदि देवों के दर्शन का निषेध किया गया है ।३६। उपवास तो जिस किसी समय किया जा सकता है पर, आठ प्रहर के समय में ही व्रतविधान करना बताया गया है, और उसके आधे प्रहर के व्यतीत होने पर उसके दूसरे प्रहर में उसे पारण करना कहा गया है ।३७। गृहस्थों को उसमें अन्नपारण करना निषेध किया गया है । नक्षत्र के योग के समय ग्रहण उपस्थित होने पर परमेश्वर की पूजा, तथा जप हवनादि कार्य करना चाहिए, किन्तु,

पूर्वैवैकादशी त्याज्या वर्धते चेत्तिथिद्वयम् । एकादशी द्वादशी तु तदोपोष्या परा तिथिः ॥४९
यदा तु पारणायोग्या द्वादशी नोपतिष्ठते । तदा पूर्वैव सङ्ग्राह्या त्याज्या वृद्धा परेऽहनि ॥५०
एकादशी कलायुक्ता सकला द्वादशी यदि । तत्र क्रतुसमं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥५१
एकादशी द्वादशी च परेऽहनि न लभ्यते । नोपोष्या सा महादोषा पुत्रपौत्रधनक्षयात् ॥५२
एकादशी दशाविद्धा द्वादश्यां लिप्तिका यदा । द्वादशी पारणायोग्या वर्धते चापरेऽहनि ॥
तदा दिनद्वये त्याज्या पारणं च नियोगतः ॥५३
षोडशीग्रहणं दृष्ट्वा द्वादशी लुप्तपारणा । चण्डातिथौ व्रतं चैव हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥५४
त्रयोदश्यां यद्विहितं पारणं न तु पुण्यदम् । गृहाश्रमी न कुर्याद्वा दशमीद्वादशीक्षयात् ॥५५
यदि रुद्रा दशमिश्रा परेऽह्निरविसङ्क्रमः । तथापि सम्परित्यज्य द्वादश्यां समुपावसेत् ॥५६
वज्रालोकनमात्रं तु दशमी संविशेद्यदि । एकादशी न भोक्तव्या परा ह्येकादशी तदा ॥५७
तदा चेद्दशमीविद्धा समुपोष्या न दूषणम् ॥५८
द्वादश्यामुपवासं तु यः करोति नरोत्तमः । स याति परमं स्थानं यत्र विष्णुरनामयः ॥५९
उपोष्य दशमीमिश्रां मोहादेकादशीं नरः । निरयं याति स प्रेत्य धर्मसन्ततिसंक्षयात् ॥६०

यदि दोनों (एकादशी और द्वादशी) तिथि की वृद्धि संभव है, तो पूर्व की एकादशी के त्यागपूर्वक दूसरे दिन द्वादशी में एकादशी का व्रतपालन करना चाहिए ।४९। पारण करने के लिए द्वादशी संभव न हो सके, तो उस समय पूर्व दिन की एकादशी में ही व्रत-पालन करना चाहिए, दूसरे दिन की वृद्धियुक्त में नहीं ।५०। जिस दिन एकादशी एक कला मात्र रहे और सम्पूर्ण समय द्वादशी उपस्थित हो, तो वह द्वादशी व्रत यज्ञ की भाँति फलदायक होती है , उसमें त्रयोदशी में पारण करना चाहिए ।५१। एकादशी

रविवारे शुक्रवारे सङ्क्रान्त्यां तु दिनक्षये । उपवासं प्रकुर्वीत पारणं तु विवर्जयेत् ॥६१
शुक्लां वा यदि वा कृष्णां पूर्वसङ्कल्पितामपि । एकादशीं सदा कुर्यान्न वै कृष्णोत्तरां क्वचित् ॥६२
नक्तेन वर्तयेत्कृष्णामिति शास्त्रविनिश्चयः । मासे चैकादशी यत्र लभ्यते शुक्लपक्षके ॥
तत्र कुर्यात्कृष्णपक्षे परा तिथिर्न गृह्यते ॥६३
श्रावणी द्वादशी शुक्ला चान्द्रभद्रे यदा हरौ । तत्रोपोष्य हृषीकेशं पूजयेद्विधिवन्नरः ॥६४
श्रावणे चाश्विने चैव लभ्यते द्वादशीदिने । श्रवणेन समायुक्ता महती सा प्रकीर्तिता ॥६५
पुष्येण द्वादशीयुक्ता फाल्गुने विजया स्मृता । कार्तिके चेत्परित्याज्या माघे तु नारकी भवेत् ॥६६
या भाद्रे विजया प्रोक्ता श्रवणेन समायुता । विशेषः कथ्यते तत्र यथावद्व्रतमाचरेत् ॥६७
एकादश्यामुत्तरतो द्वादशी च दिवान्विता । निशि पूर्णा द्वादशी च श्रवणेनापि संयुता ॥६८
सफला द्वादशी ज्ञेया उपोष्यैषा महाफला ॥६९
द्वादश्यां विष्णुविद्धायां वासुदेवं प्रपूजयेत् । कृष्णायां तु व्रतं कुर्याद्बहुदुःखं समाचरेत् ॥७०
द्वादशी कामविद्धा चेन्मन्यते नाप्युपोषणम् । हन्यात्पुराकृतं पुण्यं त्रयोदश्यामुपोषणम् ॥७१
प्रहरे प्रहरे स्नानं शर्वर्यां च विधीयते । पूजनं चाग्निकार्यं च षट्सु कार्यं व्रती चरेत् ॥७२
एकादशीं द्वादशीं च प्राप्नोति श्रवणे यदि । एकादश्यामुपोष्याथ द्वादश्यामप्युपावसेत् ॥७३

हैं ।६०। रविवार, और शुक्रवार के दिन संक्रान्ति, और प्राप्त दिनक्षय में केवल उपवास करना बताया गया है, धारण नहीं ।६१। शुक्लपक्ष और कृष्णपक्ष की एकादशी अनुष्ठान के लिए यदि पहले संकल्प भी करा दिया गया हो, तो भी कृष्ण पक्ष की ही एकादशी में व्रत पालन करना चाहिए, शुक्ल की कभी नहीं ।६२। क्योंकि शास्त्र ने भी 'नक्तेन वर्तयेत्कृष्णामिति' (नक्त के समेत कृष्ण पक्ष की एकादशी का ही ...) ऐसा निश्चय किया है । जिस किसी मास में शुक्ल की एकादशी की प्राप्ति में भी

पारणं तु त्रयोदश्यां द्वादशी चेन्न लभ्यते । आमिषान्नं न भुञ्जीत हविष्यान्नेन पारणम् ॥७४
यदा तु पारणायोग्या लभ्यते द्वादशी तदा । तस्यां नातिक्रमो युक्तस्तदभावे त्रयोदशी ॥७५
एकादशी द्वादशी च श्रवणर्क्षेण संयुता । विष्णुशृङ्खलको नाम बुधवारे विशिष्यते ॥७६
दशम्यां संयतो भूत्वा प्रातरेकादशीदिने । कृत्वा तु सङ्गमे स्नानं प्रहरे प्रहरे द्विजाः ॥७७
अनेन विधिना कृत्वा विजयायां व्रतोत्तमम् । सर्वपापं क्षयं नीत्वा विष्णुलोके वसेन्नरः ॥७८
चतुर्युगानां दिव्यानां यावत्स्याद्विष्णुरूपधृक् । तावदेव हि सर्वत्र सार्वभौमो भवेन्नरः ॥७९
त्रेतायां दश जन्मानि मध्यदेशेषु भो द्विजाः । ततश्च भारते वर्षे वेदवेदान्तसारवित् ॥
पुत्रपौत्रधनैर्युक्तो लक्षदो नृपसन्निभः ॥८०
जायते दश जन्मानि त्रेतायां ब्राह्मणोत्तमः । सपत्नीकश्च दीर्घायुर्धर्मकर्मसु पूजितः ॥८१
भाद्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां पृथिवीपतिम् । शत्रुमुत्थापयेत्प्राह्णे शुभलग्ने शुभक्षणे ॥८२
शल्यशाल्मलिकस्यापि सप्तपर्णीयकस्य च । एषामन्यतमं वृक्षं चम्पकस्यार्जुनस्य वा ॥८३
बृहत्कदम्बवृक्षस्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलैः । द्वात्रिंशदङ्गुलैर्वापि मानद्वयमथापि वा ॥
त्रिव्यायामं च प्रथमं द्वाविंशहस्तमेव वा ॥८४
हस्तः षोडशवारस्य गृहस्थस्य विशिष्यते । हस्तत्रयेण विप्रस्य द्वादश क्षत्रियस्य तु ॥८५
अष्टहस्तं तु वैश्यस्य शूद्रस्य पञ्चहस्तकम् । अभ्रतः श्वेतच्छत्रं स्यात्पताका च पुरे पुरे ॥८६

त्रयोदशी में हविष्यान्न का पारण करना चाहिए, आमिषान्न का कभी नहीं ।७४। पारण के योग्य द्वादशी की प्राप्ति में उसका त्याग कभी न करना चाहिए, उसके अभाव काल में ही त्रयोदशी का ग्रहण करना

घनसारसमायुक्तां कर्पूरमण्डनान्विताम् । रक्तवस्त्रपरिच्छन्नां पुष्पमाल्यैरलङ्कृताम् ॥८७
मञ्चस्थां कारयेत्पूजां भक्त्या च सुदृढो नरः । सप्तरात्रं चरेत्पूजामैन्द्रमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥८८
काकादीन्न स्पृशेज्जातु वैरपक्षे विशेषतः । पताकाया निपाते तु राष्ट्रहानिं समादिशेत् ॥८९
पताके निस्सृते भग्ने महिषाणां विनाशनम् । स्थूणापाते च भग्ने वा चाश्वहानिं समादिशेत् ॥९०
तस्करश्च कुले तस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण शतपद्मसमन्वितम् ॥९१
विष्णुमुद्दिश्य जुहुयादयुतं पिप्पलस्य च । ग्रहाणां च त्रिभागेन चायुतं जुहुयाद्बुधः ॥९२
आदित्यस्याद्भुतमिदं द्विजपाते तु भो द्विजाः । कपोतपाते शुक्रस्य काकादौ भौममादिशेत् ॥९३
भूकम्पे जायते विष्टं गुरोरद्भुतमादिशेत् । कीटविद्धे कृते विप्राश्चन्द्रस्याद्भुतमादिशेत् ॥९४
॥९५
पताके निस्सृते भग्ने राहोरद्भुतमादिशेत्
शिवा रुवन्ति चान्द्रस्य वानरो वा स्पृशेत्क्वचित् । केतोरद्भुतमुद्दिष्टं भूमिकम्पे तु ते द्विजाः ॥९६
त्रयोदशीं सितां प्राप्य पुष्पैर्नानाविधैरपि । कामदेवं समभ्यर्चेद्गन्धाद्यैः सुमनोहरैः ॥९७
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां शनौ शतभिषा यदि । गङ्गाया यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥९८
सेयं महावारुणीति ख्याता कृष्णत्रयोदशी । अस्यां स्नानं च दानं च श्राद्धं वाक्षयमुच्यते ॥९९
मधुमासे सिते पक्षे दम्भभञ्जी चतुर्दशी । तस्यां मदनमूले च अक्षरं काममर्चयेत् ॥१००
स याति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावतः । जुगुप्सितवचोभिस्तु सम्यक्तुष्टो मनोभवः ॥१०१

कपूर से मण्डित, रक्तवस्त्र से आच्छन्न और पुण्य मालाओं से सुशोभित मञ्च पर स्थापित कर सात रात्रि
तक इन्द्र मन्त्र द्वारा भक्ति पूर्वक मंत्रवेत्ता पुरुष को अत्यन्त दृढ़ होकर पूजा करनी चाहिए ।८३-८८।

अनन्तस्य व्रतं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् । अनन्तं सुखमाप्नोति यः कुर्याद्भक्तिमान्नरः ॥१०२
द्वादश्यां पूजिते शक्रे ध्वजके वास्तुयष्टिषु । ततः शुक्लचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्धरिम् ॥१०३
कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यान्वितं तथा । पूजयेच्चन्दनैर्गन्धैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥१०४
चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः कुसुमैरपि । यवगोधूमशालीनां चूर्णैर्नैकतमस्य च ॥१०५
कृत्वा पूपाह्वयं तस्मै दद्यादेकं श्रुतेक्षितम् । स्वयमेकं तु भुञ्जीत दद्यात्सूत्रस्य दोरकम् ॥१०६
चतुर्दशग्रन्थियुतं कुङ्कुमेन विलेपितम् । चतुर्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च ॥१०७
अतः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनान् । दानं दत्त्वा द्विजेभ्यश्च यमलोकं न गच्छति ॥१०८
ततः प्रेतकथां श्रुत्वा शाकैर्नक्तं समाचरेत् । चतुर्दशं द्वादशं वा सप्तमं वापि पञ्चमम् ॥१०९
मानमात्रादिकं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११०
माघे मासि वटापायः कस्य पापं पुनीमहे । स्नात्वा तत्र चतुर्दश्यां समये तारकामये ॥१११
सम्भवेत्फाल्गुने मासि या च कृष्णा चतुर्दशी । शिवरात्रिरिति ख्याता सा जगत्सर्वकामदा ॥११२
दिवा तस्या अलाभे तु रात्रियोगे व्रतं चरेत् । चतुर्दशी अमाविद्धा तद्व्रतं परिवर्जयेत् ॥११३
तिथियोगे च शर्वर्यां सम्पूर्णे व्रतमाचरेत् । कामविद्धा सा च पूज्या रात्रियोगे चरेद्व्रती ॥११४
प्रहरे प्रहरे स्नानं स्वयं स्नात्वा शिवस्य च । कारयेद्विधिवद्भक्त्या होमं कुर्याद्यथाविधि ॥११५

अत्यन्त प्रसन्न होते हैं ।१०१। समस्त पापों के नाशक उस अनन्त व्रत का विधान बता रहा हूँ, जिसके पालन द्वारा भक्तिमान् मनुष्य अनन्त सुख की प्राप्ति करता है ।१०२। द्वादशी के दिन इन्द्र ध्वज की, जो घर के ऊपर स्थापित किया जाता है, पूजा के उपरांत शुक्ल चतुर्दशी के दिन अनन्त भगवान् की पूजा ... मूर्ति बनाकर वारि धान्य के समेत स्थापित

अथ वक्ष्यामि चैत्रादिमासे तु पूर्णिमा यथा । चित्रानक्षत्रसंयुक्तो गुरुपूर्णो विधुर्यदि ॥
महाचैत्रीति सा ज्ञेया पूर्णिमाक्षयपुण्यदा ॥११६
विशाखादिषु भेदेषु पूर्णचन्द्रो गुरुश्चरेत् । महावैशाखिकाद्यास्तु पूर्णिमा द्वादश स्मृताः ॥११७
महाज्यैष्ठी विशेषोऽयं प्राजापत्ये यथा रविः । गुरुपूर्णचन्द्रो ज्येष्ठायां महाज्यैष्ठीति सा स्मृता ॥११८
विनापि गुरुणा चन्द्रः कृत्तिका पूर्णिमा तथा । तथा महाकार्त्तिकी सा तिथिः पुण्यतमा भवेत् ॥११९
रोहिण्यां तु स्थितश्चन्द्रः पौर्णमास्यां तु कार्त्तिके । महाकार्त्तिकी तथापि स्यात् स्वर्गलोकेऽपि दुर्लभा ॥१२०
चित्रा वा यदि वा पूर्णा यदा स्यात्पूर्णिमातिथिः । महाचैत्री तथापि स्यादश्वमेधफलप्रदा ॥१२१
रविणा कृत्तिकायोगाद्रविवारे च पूर्णिमा । महाचैत्री तथापि स्याद्दत्तस्याक्षयकारिका ॥१२२
एवं गुरौ गुरोर्योगे महाचैत्री प्रकीर्तिता । तत्र स्नानं च दानं च जपो नियम एव च ॥१२३
सर्वमक्षयतां याति फलं चैवाश्वमेधिकम् । पितरस्तर्पिता यान्ति वैष्णवं लोकमक्षयम् ॥१२४
भरण्यां कार्त्तिके मासि यदि स्यात्पूर्णिमा तिथिः । गङ्गाद्वारे तु महती वैशाखी पुण्यदा स्मृता ॥१२५
शालग्रामे महाचैत्री कृतपुण्या महातिथिः । गंगाद्वारे तु महती वैशाखी पुण्यदा स्मृता ॥१२६

शिव का स्नान, पूजन और विधान पूर्वक हवन की समाप्ति करनी चाहिए । इसके उपरान्त चैत्र आदि मासों की पूर्णिमा की व्याख्या बता रहा हूँ ! चित्रा नक्षत्र समेत पूर्ण बृहस्पति के साथ चन्द्रमा के योग उस दिन (पूर्णिमा में) प्राप्त हों, तो उस पूर्णिमा को महाचैत्री कहा गया है, और वह अक्षय पुण्य प्रदान करती है ।११५-११६। इसी भाँति (वैशाख) में विशाखा आदि नक्षत्र में भेदों समेत पूर्ण चन्द्र के साथ बृहस्पति

पुरुषोत्तमे महाज्यैष्ठी महाषाढी तु शृंखले । महाश्रावणी केदारे महापुण्यतमा मता ॥१२७
महाभाद्री बदर्यां च कुजोऽपि स्यान्नरस्तथा । महाकार्त्तिकी पुष्करे च कान्यकुब्जे तथोत्तरे ॥१२८
महती मार्गशीर्षे स्यादयोध्यायां तथोत्तरे । महापौषी पुण्यतमा महामाघी प्रयागतः ॥१२९
महाफाल्गुनी नैमिषे च निर्दिष्टाः स्युर्महाफलाः ॥१३०
अत्र स्म विहितं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् । सर्वमक्षयतां याति वर्द्धते चाधिकं फलम् ॥१३१
आश्विने पौर्णमासी तु कौमुदीति प्रकीर्तिता । अस्यां चन्द्रोदये लक्ष्मीं पूजयेद्‌विधिवन्नरः ॥१३२
निर्वर्तयेन्न यः श्राद्धं प्रभाते पैतृकं द्विजः । इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥१३३
चन्द्राश्विने तु कृष्णायां पञ्चदश्यां यथाविधि । कृत्वा स्नानादिकं कर्म सोपवासो दिनं नयेत् ॥१३४
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाविधि । दीपवृक्षान्यथा वृक्षाँल्लक्ष्मीप्रीत्यै समुत्सृजेत् ॥१३५
नदीतीरे गिरौ गोष्ठे श्मशाने वृक्षमूलतः । चतुष्पथे निजागारे चत्वरे तान्निधापयेत् ॥१३६
द्विर्भोजनममावास्यां न कर्तव्यं कदाचन । शर्वर्यां च विशेषेण माघफाल्गुनयोर्नरैः ॥१३७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे
उत्तमतिथिनिर्णयो नामाष्टमोऽध्यायः ।८

शृङ्खला में महा आषाढी और केदार तीर्थ में महाश्रावणी पूर्णिमा महान् पुण्यस्वरूपा बतायी गयी है।१२६-१२७। महाभाद्री भादों मास की पूर्णिमा के दिन बदरिकाश्रम में स्नान करने से कुज (विकृत अंग वाले) भी सौन्दर्य पूर्ण मनुष्य हो जाते हैं, उसी भाँति महाकार्तिकी (पूर्णिमा) में पुष्कर, कान्यकुब्ज और उत्तर के प्रदेशों में अत्यन्त पुण्यस्वरूप की प्राप्ति कही गयी है, एवं मार्गशीर्ष (अगहन) की पूर्णिमा

अथ नवमोऽध्यायः

प्रवरविचारवर्णनम्

सूत उवाच

वक्ष्ये प्रवरसन्तानं यथाक्रममिति द्विजाः। यद्विना व्यत्ययो यस्मात्तस्माच्छास्त्रानुसारतः ॥१
प्रवरत्रयं काश्यपस्य काश्यपाशावनैध्रुवम्। पञ्चाश्वगौतमस्याद्य गौतमश्चोय एव च ॥२
च्यवनो जामदग्न्यश्च आप्लवायनमेव च। मोकुन्यांगिरसभास्याज्जामदग्न्याप्लवायनम् ॥३
शांडिल्यासितदैवलाः प्रवरत्रयमेव च। पराशरस्य च तथा स्वयं शाम्बवशिष्ठकम् ॥४
आत्रेयमाचार्यणस्याबालप्रवरमेव हि। वात्स्यवात्स्यायनौ चैव उरुकण्टक एव च ॥५
अर्थक्षीरमित्रावरुणं पञ्चमं परिकीर्तितम्। औतथ्यस्य त्रयं विद्याद्वाल्मीकोऽवरमेव हि ॥६
औतथ्यस्य च वाशिष्ठमैन्द्रे चक्रं च क्रौश्चायनं तथा। औतथ्येति समाख्यातं माहिष्यं च्यवनं तथा ॥७
उरुकण्टत्रयं विद्यात्कौशिकस्य त्रयं तथा। यद्गालो देवराट् ख्यातः कुशिकाद्याश्च भो द्विजाः ॥८
विश्वामित्रो देवराट् च स्वयं चैव त्रयं मतम्। घृतकौशिकस्य कुशिका विश्वामित्राघमर्षणम् ॥९
चण्डकौशिकस्य च तथा देवराट् देवरातकम्। विश्वामित्रे तु विख्यातः सुमन्तोरेव एव हि ॥१०
तरुंकशाकटायनः स्वयमेव प्रवरत्रयम्। भ्रमद्वयं जैमिनेश्च स्वयं वाशिष्ठमेव च ॥११
शंखमांगिरसच्यवनं शंखभस्य त्रयं मतम्। वात्स्यस्य च्यवनो नाम आप्लवायनकस्तथा ॥१२
सावर्णस्य तु सावर्ण्यच्यवनजामदग्निभार्गवम्। आप्लवायनेति पाठीने एक एव तु सत्तमाः ॥१३
कृष्णाजिनस्य कृष्णाजिनं विश्वामित्रस्य जैमिनम्। कात्यायनस्य कात्यायनगार्ग्यायणत्रयं तथा ॥१४

वात्स्यायनेति विख्यातं कुशिकस्य च पञ्चमम् । अमुं च विश्वामित्रं च जामदग्न्याप्लवायनम् ॥१५
गार्ग्यस्य गार्ग्यसामुञ्च तथांगिरस एव च । बार्हस्पत्यभरद्वाज इति पञ्च प्रकीर्तितम् ॥१६
वशिष्ठस्य च वासिष्ठं च तथांगिरस एव च । मित्रावरुणसंयुक्तं तावत्तस्य प्रकीर्तितम् ।१७
जाह्नुकर्णभवकर्णौ प्रवरौ परिकीर्तितौ । उपमन्युरुपमन्योस्तथेन्द्रः सह एव च ॥१८
तदुत्तमेति त्रितयं मित्रावरुणस्य च त्रयम् । आत्रेयगौतमाङ्गिरसप्रवरत्रयमेव हि ॥१९
कमण्डलोत्पलमित्रामित्रावरुण एव च । कमण्डलुश्चेति त्रितयं प्रवरत्रयमेव च ॥२०
च्यवनस्य तथा ज्ञेयमूर्वच्यवनाप्लवायनम् । अथ स कस्यांगिरसबार्हस्पत्य एव त्रयम् ॥२१
आगस्त्यस्य अगिस्तश्च माहश्च च्यवनेति च । विश्वामित्रे देवरात औतथ्येति तथैव च ॥२२
ये नोक्ता येऽप्यविज्ञातस्ते प्रोक्ताः काश्यपाज्जगत् ॥२३

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे प्रवरविचारवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ।९

अथ दशमोऽध्यायः

वास्तुयागवर्णनम्

सूत उवाच

वास्तुयागमथो वक्ष्ये बलिमण्डलपूर्वकम् । अङ्कुरार्पणकं कृत्वा मध्ये कुर्याच्च मण्डलम् ॥१
त्रिहस्ता पिंडिका कार्या चतुरस्रा उदक्प्लवा । प्रादेशमात्र उत्सेधो दर्पणान्तर्निभो भवेत् ॥२
मध्ये सम्मार्जयेद्विद्वान्पादान्नव यथाक्रमात् । कोणे चतुष्पदं ज्ञेयं दिक्षु त्रिपदकं क्रमात् ॥३

पञ्चकं युग्मपादेन चतुर्दिक्षु ततः परम् । कोणे चतुष्पदं स्थाप्यं चतुष्कोणे विभावयेत् ॥४
चतुष्कोणं बहिः कुर्यात्कोणे चापि चतुष्टयम् । द्वात्रिंशच्च भवेद्बाह्ये चातश्चापि त्रयोदश ॥५
चत्वारिंशत्पञ्चयुता मिलित्वा वास्तुदेवताः । शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥६
सूर्यः सत्यो वृषश्चैव आकाशं वायुरेव च । पूषा च वितथश्चैव गुहान्यश्च यमस्तथा ॥७
गन्धर्वो मृगराजस्तु मृगाः पितृगणास्तथा । दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः ॥८
असुरः पशुपाशौ च रोगो हि मोक्ष एव च । भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ॥९
बहिर्द्वादश इत्येतानीशानादीन्यथाक्रमम् । ईशानादिचतुष्कोणं संस्थितान्पूजयेद्बुधः ॥१०
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च । अर्यमा सविता चैव विवस्वान्विबुधाधिपः ॥११
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च सप्तमः पृथिवीधरः । अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परिधौ ब्रह्मणः स्मृतः ॥१२
पूर्वादिषु तथा पूज्या गन्धपुष्पैः पृथग्विधैः । पञ्चचत्वारिंशदेतच्चरक्या च चतुर्थकम् ॥१३
मिलित्वा ऊनपञ्चाशदुत्तमा वास्तुदेवताः । नान्यत्र योजयेद्विप्राः प्रसादे च विशेषतः ॥१४
बहिः कोणे चरक्यादि चरकं च विदारिकाम् । पूतनां च ततः पश्चाद्वायव्ये पापराक्षसीम् ॥१५
स्वैःस्वैर्मन्त्रैश्च गन्धाद्यैः पूज्येत्कुसुमादिना । यथोक्तेन बलिं दद्यात्पायसान्नेन वा पुनः ॥१६
रेखाः सर्वत्र शुक्लेन पद्मं रक्तेन भावयेत् । रञ्जयेदेव वर्णेन बहिष्पञ्चरजेन तु ॥१७
देववर्णानथो वक्ष्ये यथावदनुवर्णिताः । रक्तौ गौरस्तथा शोणः सितरक्तः सितस्तथा ॥१८

दिशाओं में क्रमशः त्रिपाद (तीन पैर वाले) को स्थापित करे ।३। पश्चात् ! चारों ओर (दिशाओं में) दो पाद वाले पाँच की स्थिति करके चारों कोण के भागों में चतुष्पदों की प्रतिष्ठा करायें ।४। चार कोना बाहरी भाग में बनाकर कोने में भी चार की स्थिति करें । बत्तीस देवता बाहरी भाग में और अन्तः स्थल

पीतः शुक्लश्च धर्मश्च पूषा रक्तः प्रकीर्तितः । श्यामः शुक्लश्च कृष्णश्च पीतः शुक्लो यथाक्रमम् ॥१९
पीतो भृङ्गः पुनः शुक्लः कृष्णः शुक्लस्तथैव च । रक्तः शुक्लश्च शोणश्च कृष्णरक्तस्तथैव च ॥२०
धूम्रपीतो रक्तपीतः शुक्लः कृष्णश्च श्यामकः । रक्तवर्णेन द्वात्रिंशद्दश वर्णाः प्रकीर्तिताः ॥२१
शुक्लशोणं पुनः श्वेतं सिन्दूराभं प्रकीर्तितम् । पाण्डुरं कुङ्कुमाभं च रक्तं ज्ञेयं च पीतकम् ॥२२
शुक्लपीतं च श्वेतं च गौरं चेत्यष्टवर्णकम् । पीतं रक्तं च श्यामं च गौरं चेति चतुष्टयम् ॥२३
धरणीमदनं वाद्ये शम्भुवर्णादिप्रक्रमात् । शुक्लेन रञ्जयेद्द्वारान्पुरद्वारं च मध्यमे ॥२४
मध्येऽन्ते ऊनपञ्चाशत्सर्वं च वास्तुकर्मणि । चत्वारिंशद्द्वारयुतं गृहदेवकुलेऽपि च ॥२५
महाकूपे तथा श्वेतो अन्यत्रापि[1] प्रशस्यते । सुलिप्ते च शुचौ देशे सार्धहस्तप्रमाणतः ॥२६
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः । एकादशीपदं कुर्याद्रेखाभिः पदकेन तु ॥२७
सर्ववास्तुविभागेन विज्ञेया नवका नव । पदस्थान्पूजयेद्देवांस्त्रिंशत्पञ्चाशदेव तु ॥२८
द्वात्रिंशद्बाह्यतः पूज्याः पूज्यागारे त्रयोदश । मध्ये नव पदे ब्रह्मा तस्याप्यष्टौ समीपगाः ॥२९
चतुर्दिक्षु षट्पदं तु त्रिपदं तु चतुष्पदम् । पदैकं तु चतुष्कोणे एष वास्तुविनिर्णयः ॥
चरक्यादि ततो हित्वा चत्वारिंशच्च पञ्चकम् ॥३०

श्याम, शुक्ल, कृष्ण, पीत, एवं शुक्ल, इसी क्रम द्वारा उनकी प्रतिमाओं को रञ्जन करना (रंगना) बताया गया है ।१८-१९। पीत, भंग (भ्रमर के समान), शुक्ल, कृष्ण, शुक्ल, रक्त, शुक्ल, शोण, कृष्ण, रक्त, धूँए के समान पीत, रक्तपीत, शुक्ल, कृष्ण, श्याम और रक्त वर्ण, इसी क्रम से उन्हें अनुरञ्जित करने के लिए इन बत्तीस वर्णों (रङ्गों) की व्याख्या की गयी है।२०-२१। शुक्ल, शोण (रक्त) पुनः श्वेत, सिन्दूर सदृश, कुंकुम के समान पाण्डुर, रक्त, पीत, शुक्ल-पीत, श्वेत, और गौर ये आठवर्ण, तथा पीत, रक्त,

अपरं मण्डलं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । नवरेखाप्रयोगेण नवकोष्ठान्प्रकल्पयेत् ।।३१
द्विचतुष्कोष्ठकैर्दिक्षु यजेतार्यमणं ततः । विवस्वन्तं ततो मित्रं महीधरमतः परम् ।।३२
कोणेषु कोष्ठद्वन्द्वेषु बाह्यादिपरिकीर्तितम् । सावित्रं सवितारं च शक्रमिन्द्रं जयं पुनः ।।३३
रुद्रं रुद्रजयं चैव वायुं जृम्भकमेव च । पिलिपिच्छं च मेधावी विदारीं पूतनां तथा ।।३४
क्रमादीशानपर्यन्तां जयन्तः शक्रभास्करौ । सत्योवृषान्तरिक्षौ च दिशि प्राच्यामवस्थिताः ।।३५
अग्निः पूषा च वितधो यमश्च गृहरक्षकः । गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगो दक्षिणमाश्रिताः ।।३६
निर्ऋतिर्दौवारिकश्च सुग्रीववरुणौ ततः । पुष्पदन्तस्वरौ शोषरोगौ प्रत्यग्दिशि स्थिताः ।।३७
घ्राणवायुश्च नागश्च सोमो भल्लाट एव च । मुद्गलाख्यो ऽदित्यदिती कुबेरस्य दिशि स्थिताः ।।३८
मिलित्वा च त्रिपश्चाशत्तेभ्यः पूर्वं बलिं हरेत् । पिण्याकैः परमान्नैर्वा पूर्वोक्तैर्वा यथाक्रमात् ।।३९
रक्तमर्यमणं ध्यायेच्चतुर्भिर्बहुभिर्वृतम् । श्वेताश्ववाहनं दिव्यं किरीटैःस्वैर्विभूषितम् ।।४०
आकृष्णेनेति मन्त्रस्य स्वर्णऋषिर्जगतीछन्दः सवित्र्यर्यमप्रीतये विनियोगः ।।४१
विवस्वन्तं पीतवर्णं पीताम्बरधरं शुभम् । मेषस्थं च महाकायं देवगन्धर्वसेवितम् ।।४२
एतातविषंतीति मन्त्रस्य कर्दम ऋषिः पंक्तिश्छन्दः कमला देवता विवस्वत्प्रीतये विनियोगः ।।४३
मित्रं ध्यायेच्छुक्लवर्णं श्वेतहंसोपरिस्थितम् । त्रिनेत्रं त्रिभुजं चैव श्वेताम्बरधरं शुभम् ।।४४
कयानश्चीति मन्त्रस्य जयन्त ऋषिर्गायत्री छन्दः शङ्करो देवता मित्रप्रीतये विनियोगः ।।४५

व्याख्या बता रहा हूँ, नवरेखाओं द्वारा नव कोष्ठों की रचना करके दिशाओं के आठ कोष्ठों में अर्यमा (सूर्य) की पूजा करनी चाहिए, पश्चात् बाहरी भाग के कोने के दो दो कोष्ठों में स्थित विवस्वान् मित्र, और महीधर की भी ।३१-३२। सावित्र, सविता, शक्र, इन्द्र, जय, रुद्र, रुद्रजय, वायु, जृम्भक,

प्रीतं महीधरं ध्यायेद्वृषभोपरि संस्थितम् । त्रिभुजं पद्महस्तं च व्यालयज्ञोपवीतिनम् ॥४६
त्र्यम्बकमिति मंत्रस्य गर्गऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो हरो देवता महीधरप्रीतये विनयोगः ॥४७
सावित्रीं श्वेतवर्णां च सर्वलक्षणसंयुताम् । द्विभुजां पीतवस्त्रां च श्वेतसिंहासने स्थिताम् ॥४८
रक्ताम्बरधरां रक्तां रक्तमालोपशोभिताम् ॥४९
तद्वर्ष इति मन्त्रस्य गौतमऋषिर्विराट् छन्दः सूर्यो देवता सवितृप्रीतये विनियोगः ॥५०
शक्रं ध्यायेत्पीतवर्णं शुक्लकैरावतस्थितम् । सर्वदेवैः स्तूयमानं द्विभुजं पीतवाससम् ॥५१
त्रातारमिति मन्त्रस्य भार्गव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो नरसिंहो देवता इन्द्रजयप्रीतये विनियोगः ॥५२
रुद्रं ध्यायेच्छ्वेतवर्णं वृषभारूढविग्रहम् । नागयज्ञोपवीतं च सर्वलक्षणसंयुतम् ॥५३
नमस्ते रुद्रेति मन्त्रस्य गायत्री छन्दस्त्र्यम्बको देवता रुद्रप्रीतये विनियोगः ॥५४
रक्तं रुद्रं जयं ध्यायेद्रक्तपद्मोपरि स्थितम् । रक्तश्यामाम्बरधरं द्विभुजं रक्तवाससम् ॥५५
त्र्यम्बकमिति मन्त्रस्य गायत्रीच्छन्दो महेशो देवता रुद्रजयप्रीतये विनियोगः ॥५६
अपि श्वेतं ततो ध्यायेद्वराभयकरं परम् । सर्वलक्षणसम्पन्नं श्वेतपद्मोपरि स्थितम् ॥५७
ईशान इति मन्त्रस्य मरीचिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो वायुर्देवता अपां प्रीतये विनियोगः ॥ ॥५८
आपवत्सं पीतवर्णं मेषारूढं चतुर्भुजम्

के प्रसन्नार्थ यह विनियोग है ।४५। प्रसन्नमुख, वृष पर स्थित, तीन भुजा, कर कमल विभूषित, सर्प के यज्ञोपवीत धारण किये उन महीधर देव का इस भाँति ध्यान करना चाहिए ।४६। 'त्र्यम्बकमि' ति मंत्र के

॥५९
पद्मशङ्खधरं वामे वराभयकरं परम्
वरुणस्योत्तम्भनमसीति मन्त्रस्य नरोत्तम ऋषिर्विराट् छन्दो वरुणो देवता आवयः प्रीतये विनियोगः॥६०
कोणसूत्रस्योभयतः श्वेतकोष्ठद्वये पुनः । शर्वं ध्यायेद्रक्तवर्णं वृषभोपरि संस्थितम् ॥६१
॥६२
द्विभुजं च त्रिनेत्रं च जटाभारोपशोभितम्
माला स्वाहेति मन्त्रस्य भार्गव ऋषिर्गायत्री छन्दो महादेवो देवता शर्वप्रीतये विनियोगः ॥६३
गुहं ध्यायेत्पीतवर्णं पीतपद्मासनस्थितम् । नानाभरणशोभाढ्यं कुण्डलाद्यैरलङ्कृतम् ॥६४
स बोध इति मन्त्रस्य अगस्तिर्ऋषिर्गायत्री छन्दो हरो देवता गुहप्रीतये विनियोगः ॥६५
अर्यम्णं द्विभुजं रक्तं रक्तमाल्योपशोभितम् । रक्तपद्मासनस्थं च देवगन्धर्वसेवितम् ॥६६
वातो वारेति मन्त्रस्य काश्यप ऋषिरनुष्टुप्छन्दो वायुर्देवता अर्यमप्रीतये विनियोगः ॥६७
ध्यायेच्च जम्भकं श्वेतं द्विभुजं कुटिलाननम् । करालवदनं घोरं वराहोपरि संस्थितम् ॥६८
कुविदोगवय इति मन्त्रस्य विश्वामित्र ऋषिर्जगती छन्दः सोमो देवता जम्भकप्रीतये विनियोगः॥६९
पिलपिच्छं रक्तवर्णं रक्तमाल्यैरलङ्कृतम् । रक्तपद्मासनस्थं च रक्ताभरणशोभितम् ॥७०
देवस्य हेति मन्त्रस्य पंक्तिश्छन्दः शची देवता पिलपिच्छप्रीतये विनियोगः ॥७१
पीतां च चरकीं ध्यायेद्रक्तमाल्यैरलङ्कृताम् । सुचारुवदनां भव्यां गुञ्जाहारोपशोभिताम् ॥७२

दोनों भुजाओं में कमल और शंख धारण किये, परमोत्तम वर एवं प्रणय प्रदान करने वाले उस वत्स देव का इस भाँति ध्यान करना चाहिए ।५८-५९। 'वरुणस्योत्तम्भनमसी' ति इस मन्त्र के नरोत्तम ऋषि, विराट्

तद्वर्ष इति मन्त्रस्य जटिल ऋषिर्बृहती छन्दो भवो देवता चरकी प्रीतये विनयोगः ॥७३
श्यामां विदारिकां ध्यायेत्रिनेत्रां च चतुर्भुजाम् । नानागणयुतां देवीं पङ्कजद्वयधारिणीम् ॥७४
श्रीश्च ते इति मन्त्रस्य वरुणऋषिर्नृसिंहो देवता विदारिकाप्रीतये विनियोगः ॥७५
रक्तां च पूतनां ध्यायेत्पङ्कजस्थां सुशोभनाम् । सर्वाभरणसम्पन्नां सर्वालङ्कारशोभिताम् ॥७६
मयि गृह्णामीति मन्त्रस्य विवस्वानृषिर्नारायणो देवता पूतनाप्रीतये विनियोगः ॥७७
पूर्वादिदिक्षु सर्वासु सार्धाद्यन्तपदेषु च । ईशानं जटिलं श्वेतं शूलहस्तं महाभुजम् ॥७८
त्रिनेत्रं वृषभारूढं नागहारोपशोभितम् ॥७९
आयुः शीर्षाण इति मन्त्रस्य वामदेव ऋषिर्बृहती छन्दो धरणीधरो देवता ईशानप्रीतये विनियोगः ॥८०
रक्तं ध्यायेच्च पर्जन्यं द्विभुजं पीतवाससम् । दक्षिणे परशुं ध्यायेदोङ्कारं च तथापरे ॥८१
कयानश्चेति मन्त्रस्य धर्मऋषिर्बृहती छन्दो भवो देवता पर्जन्य प्रीतये विनियोगः ॥८२
। जयन्तं श्वेतं श्वेतवृषभारूढं ध्यात्वा ।
मानस्तोकेति मन्त्रस्य शक्त्यृषिस्त्रिष्टुपछन्दः शङ्करो देवता जयन्तप्रीतये विनियोगः ॥८३
शुक्लं पीतं द्विभुजमैरावतस्थं वज्रधरं ध्यात्वा मूलबीजेन स्थापयेत् ॥८४
भास्करं रक्तं द्विभुजं रक्ताश्वस्थं ध्यात्वा मायाबीजेन पूजयेत् ॥८५
सत्यं च द्विभुजं श्वेतं त्रिनेत्रं पीतवाससं मन्दकुन्दबीजेन पूजयेत् । वृषं पीतं वृषभारूढमाकाशबीजेन पूजयेत् ॥८६

देवी को इस भाँति का ध्यान करना कहा गया है। 'तद्वर्ष' इस मन्त्र के जटिल ऋषि, बृहती छन्द, भवदेवता, चरकी प्रसन्नार्थ यह विनियोग है। श्यामाङ्गी, तीन नेत्र, चार भुजाएँ अनेक गणों से सेवित,

ऋक्षं नीलं चतुर्भुजं महिषारूढम् ॥
आच्छीम इति मन्त्रस्य होता यक्षऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः शंकरो देवता ऋक्षप्रीतये विनियोगः ॥८७
अग्निमारभ्य पूजयेत् । अग्निं रक्तंसप्तजिह्वं रक्तवाससं पिङ्गाक्षं ध्यात्वा ।
अग्निं दूतमिति मन्त्रस्य भरद्वाजऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः शङ्करो देवता अग्निप्रीतये विनियोगः ॥८८
वितथं रक्तमजवाहनं द्विभुजं ध्यात्वा गायत्र्या पूजयेत् ॥८९
गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिर्गायत्री छन्दः सविता देवता वितथप्रीतये विनियोगः ॥९०
यमं कृष्णमहिषारूढं दण्डहस्तं ध्यायेत् ॥
अच्छिय इतिमन्त्रस्य त्रिष्टुप्छन्दो भवानीदेवता यमप्रीतये विनियोगः ॥९१
गृहे क्षेत्रं रक्तमूर्ध्वकेशं महाभुजं रक्तवाससं ध्यात्वा वह्निबीजेन पूजयेत् ॥९२
गन्धर्वं श्वेतं द्विभुजं पद्मासनस्थं ध्यात्वा यमबीजेन पूजयेत् ॥९३
भृङ्गराजं रक्तसिंहासनारूढं दिव्ययज्ञोपवीतिनं ध्यायेत् ॥९४
होता यस्केति मन्त्रस्य भार्गव ऋषिर्गायत्री छन्दो यशो देवता भृङ्गराजप्रीतये विनियोगः ॥९५
मृगं पीतं मृगारूढं पीतवाससं ध्यात्वा ॥
कदाचनेति मन्त्रस्य वामदेव ऋषिर्बृहती छन्दो वामदेवो देवता मृगप्रीतये विनियोगः ॥९६
नैर्ऋतार्द्धपदेषु च । निर्ऋतिं पीतं श्वेतं पद्मासनस्थं ध्यात्वा ॥

की पूजा आकाश बीज द्वारा करना बताया गया है ।८६। नील वर्ण, चार भुजाएँ और महिष पर स्थित
तथा ऋक्ष देव का इस भाँति ध्यान करना चाहिए । 'आच्छीम' ति इस मन्त्र के होता यक्ष ऋषि, त्रिष्टुप्

कदाचनेतिमन्त्रस्य पङ्क्तिश्छन्दः सविता देवता निर्ऋतिप्रीतये विनियोगः ॥९७
नैर्ऋतार्द्धपदेषु च दौवारिकं श्वेतशरमारूढं त्रिनेत्रं सर्वाभरणभूषितं ध्यात्वा ॥
होतस्वेति मन्त्रस्य नरसिंहऋषिर्बृहती छन्दो गणेशो देवता दौवारिकप्रीतये विनियोगः ॥९८

श्यामं सुग्रीवं कृष्णमेषारूढं पीतवाससं ध्यात्वा ।

स्वादित्येति मन्त्रस्य त्रिष्टुप्छन्दो वामनो देवता सुग्रीवप्रीतये विनियोगः ॥९९
सुमित्रिया न इति मन्त्रस्य कन्दर्पऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः सूर्यो देवता वरुणप्रीतये विनियोगः ॥१००

पुष्पदन्तं पीतं मेषारूढं पीतवाससं ध्यात्वा ।

या ओषधीरिति मन्त्रस्य मन्मथऋषिर्जगती छन्दो वायुर्देवता पुष्पदन्तप्रीतये विनियोगः ॥१०१

असुरं कृष्णं कृष्णमाल्यैरलङ्कृतं कृत्वा ।

आकृष्णेति मन्त्रस्य हिरण्यवर्ण ऋषिर्जगती छन्दः सविता देवता असुरप्रीतये विनियोगः ॥१०२

असुरं कृष्णं नागहारान्वितं पद्मासनस्थं ध्यात्वा ।

आब्रह्मन्निति मन्त्रस्य नलिनऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो भवानी देवता सोमप्रीतये विनियोगः ॥१०३

रोगं कृष्णं नीलेन्दीवरधरं श्वेतवृषभारूढं ध्यात्वा ।

नमस्ते रुद्र इति मन्त्रस्य नारद ऋषिः पंक्तिश्छन्दः श्रीर्देवता रोगप्रीतये विनियोगः ॥१०४
वायुकोणादारभ्य पूजयेत् । वायुं धूम्रवर्णं ध्वजहस्तं मृगारूढं ध्यात्वा ॥

एवं पद्मासन पर स्थित, उस निऋति देव के ध्यान पूर्वक 'कदाचनेति' इस मन्त्र के पंक्ति छन्द, सविता देवता, निऋति के प्रीत्यर्थ इस विनियोग को कहना चाहिए ।९७। पुनः उन्हीं स्थानों में श्वेत वर्ण के शरासन पर स्थित, तीन नेत्र, और सर्व भाँति के आभूषणों से सुसज्जित, उस दौवारिक देव का ध्यान

देवा इति मन्त्रस्य बृहती छन्दो यमो देवता नागप्रीतये विनियोगः ।।१०५
श्वेतं सोमं श्वेतवर्णासनस्थं ध्यात्वा भद्रबीजेन पूजयेत् ।।१०६
रक्तं भल्लाटं पीतवाससं ध्यात्वा वह्निबीजेन पूजयेत् ।
पीतवाससमजवाहनं हारकेयूरान्वितं वायुबीजेन मन्दराद्यैः पूजयेत् ।।१०७
रक्तां दितिं नागहारान्वितां रक्तपद्मासनस्थां ध्यात्वा । मानार्य इति मन्त्रस्येति पूजयेत् ।।१०८
मानो त्वा इति मन्त्रस्य भार्गवऋषिः पंक्तिश्छन्दः पृथिवी देवता दितिप्रीतये विनियोगः ।।१०९
अदितिं पीतवर्णां सिंहारूढां पीताम्बरधरां ध्यात्वा ।
हिरण्यवर्ण इति मन्त्रस्य जनार्दनऋषिर्बृहतीछन्दः सोमो देवता अदितिप्रीतये विनियोगः ।।११०
एवं यथा विधायाथ होमं कुर्याद्यथाविधि । होमान्ते दक्षिणां दद्यात्काञ्चनं हेमसंयुतम् ।।१११
तडागयागपक्षे तु सुवर्णं चार्धमेव वा ।।११२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे
वास्तुयागवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ।१०

ध्वजा लिए, मृग वाहन पर स्थित उस वायु देव का इस प्रकार ध्यान करके 'देवा इति' इस मंत्र के बृहती छन्द, यम देवता, नाग के प्रीत्यर्थ इस विनियोग का उच्चारण करना चाहिए ।१०५। श्वेत वर्ण एवं श्वेत वर्ण के आसन पर विराजमान उस सोमदेव का इस भाँति से ध्यान करके भद्रबीज से पूजा करनी चाहिए ।१०६। रक्त वर्ण, एवं पीताम्बरधारी उस भल्लाट का ध्यान करके वन्हिबीज से अर्चा करनी

अथैकादशोऽध्यायः

पूजाक्रमवर्णनम्

सूत उवाच

अथ पूजाक्रमं वक्ष्ये पुराणस्मृतिचोदितम् । उत्तरे पश्चिमे वाथ पूर्वे चापि समाचरेत् ॥१
नदीतीरे नेमिप्रान्ते दशद्वादशसंख्यया । मण्डलं रचयेद्द्विप्राश्वरुकद्वयसंयुतम् ॥२
त्रिभागं विभजेत्क्षेत्रं मध्यभागद्वयेन तु । त्रिहस्तवेदिकां कुर्यात्तालोत्सेधामुदक्प्लवाम् ॥३
उत्तराशे दक्षिणे चारत्निहस्तान्तरेऽपि च । त्रिमेखलां हस्तमात्रां गुणवेदसमन्विताम् ॥४
मूले सार्धं च शुक्लां च मेखलां तु तथैव च । चतुरङ्गुलिकां वेदिं मध्योन्नतां प्रकल्पयेत् ॥५
षट्सप्ताङ्गुलिकां योनिं पश्चिमे मेखलोपरि । विन्यसेन्नाभिसंयुक्तमेवं कुण्डं प्रकल्पयेत् ॥६
श्राद्धं वृद्ध्यात्मकं कुर्यात्सङ्कल्पं मानसं चरेत् । श्राद्धार्थं नैव सङ्कल्पेत्तथा वै देवदर्शने ॥७
गयाश्राद्धार्थकं चाष्टतीर्थश्राद्धार्थमेव च । ऐशान्यां कलशे देवं पूजयेद्गणनायकम् ॥८
मध्ये कुण्डे महांश्चैव विष्णुदेवं दिगीश्वरान् । ब्रह्माणं चाग्निकुण्डे तु स्वैः स्वैर्मन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥९

अध्याय ११

पूजाक्रम का वर्णन

सूत बोले—इसके उपरांत मैं पुराण एवं स्मृति के अनुसार पूजा के क्रम बता रहा हूँ, सुनो ! उसका

प्राणायामं विधायाथ भूतशुद्धिं समाचरेत् । ध्यायेद्वाटवीशपुरुषं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥१०
श्वेतं चतुर्भुजं शान्तं कुण्डलाद्यैरलङ्कृतम् । पुस्तकं चाक्षमालां च वराभयकरं परम् ॥११
पितृवैश्वानरोपेतं कुटिलभ्रूपशोभितम् । करालवदनं चैव आजानुकरलम्बितम् ॥१२
मूर्धन्यग्निं समाविश्य मुखे वायुः समाहितः । पृथ्वीधरोर्यमा चैव तथाष्टवनेष्टितौ ॥१३
वक्षस्थलेऽपरां सन्ध्यां यजेच्चैव यथाविधि । नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रे दितीज्यपुत्रकौ ॥१४
सर्पेन्द्रावासनस्थौ च वामे दक्षं विभावयेत् । सत्यसोमाग्नयस्तत्र राहोः पञ्च च पञ्च च ॥१५
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्ते व्यवस्थितौ । पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्दिरथश्च महर्क्षकः ॥१६
उभौ ज्ञेयौ तथा जान्वोरुभौ गन्धर्वपुष्पकौ । जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ स्फिचोर्दौवारिको गणः ॥१७
जयशक्रौ तथा मेढ्रे पदयोः पितरस्तथा । एवं ध्यात्वा न्यसेत्पुष्पं सोमे नैवं विचिंतयेत् ॥१८
मन्दरं दीर्घयुक्तेन षडङ्गानि समाचरेत् । तावद्वीर्यं ततः कृत्वा प्रणवं ब्रह्मणेति च ॥१९
वास्त्वीशाय विद्महेति तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् । अनेन स्नपनं कुर्यात्पूजाद्रव्याणि प्रोक्षयेत् ॥२०
आसनं पूजयेत्पूर्वं धर्मेणापि स्वशक्तितः । आदौ तु भास्करं सूर्यं शचीनाथं गणाधिपम् ॥२१
आधारशक्तिं पृथिवीं पूजयेत्तत्र पङ्कजम् । बन्दीशासनमित्युक्तं पूजयेदासनं ततः ॥२२
सितचन्दनयुक्तेन श्वेतपुष्पं प्रगृह्य च । हरेर्ध्यानं ततः कुर्यात्स्थापयेन्मध्यमण्डले ॥२३
आवाह्य चासनं दद्यात्ततः पाद्यादिकत्रयम् । मधुपर्कं ततो दद्याद्वास्तोष्पतिमथेश्वरम् ॥२४

प्राणायाम और भूतशुद्धि के उपरांत सर्वलक्षण सम्पन्न उस अविनाशी पुरुष का ध्यान करना चाहिए ।१०। जो श्वेत वर्ण, चार भुजा, शांतस्वरूप कुण्डलादि आभूषणों से अलंकृत पुस्तक और अक्षमाला धारण

अस्य मन्त्रस्य च ऋषिश्छन्दो गायत्रमीरितम् । देवता च भवेद्ब्रह्मा योजयेदश्वमेधकम् ।।२५
मन्दरं विजयं सोमं महादेवं च माधवम् । रुद्रं हरं जयं भं च पूर्वादिदलमूलके ।।२६
जया च विजया चैव सत्या माया शिवाम्बिका । हासिनी कामिनी चैता दलमूलेषु भावयेत् ।।२७
पुष्पाञ्जलित्रयं दद्याद्वास्तोष्पतय इत्यपि । अर्घ्यमन्त्रेण गन्धाद्यैः पूजयेद्भूतिमिच्छता[1] ।।२८

वास्तोष्पते भवमते इति ध्यात्वा ऋतं चेति मन्त्रेण पूजयेत् ।

ऋषिर्नारायणश्छन्दो गायत्री परिकीर्तितम् ।।२९

सूर्यश्च देवता ख्यातः प्रीणितः कुलिशायुधः । सूर्यं रक्तासनारूढं द्विभुजं रक्तवाससम् ।।३०
रक्तपद्मद्वयधरं कुण्डलाद्यैः सुशोभितम् । एवं ध्यात्वा तु मतिमान्हंसं समन्त्रमीश्वरम् ।।३१
हंसस्य इति मन्त्रस्य ऋषिरौतथ्य ईरितः । पङ्क्तिश्छन्दः स्वयं देवो विनियोगस्तु प्रीतये ।।३२
नीलोत्पलद्वयधरं सत्यं मृत्यूपरि स्थितम् । स्वच्छश्वेताम्बरधरं वरदं भक्तवत्सलम् ।।३३
स्वं मदात्वमिति मन्त्रेण श्वेतचन्दनपुष्पकैः । पूजयेत्परया भक्त्या वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।।३४
उद्धर्षण इति मन्त्रेण कृष्णपुष्पैरथार्चयेत् । सत्यव्रत ऋषिश्चास्य त्रिष्टुप्छन्दोऽस्य देवताः ।।
सविता चैव विज्ञेयः प्रीतये च वृषस्य च ।।३५
शुक्लवर्णं तथाकाशमृष्टिसङ्घैश्च संस्तुतम् । घटस्थं द्विभुजं ध्यायेद्गदापद्मविधारिणम् ।।३६
शन्नो देवीति पठनाद्गन्धपुष्पादिभिर्यजेत् । ऋषिः स्यात्कर्दमोविप्राश्छन्दो जागतिका तथा ।।
देवता च भवेच्चाग्निराकाशप्रीतये न्यसेत् ।।३७

देवता हैं, इस प्रकार अश्वमेध के विधान में कहना चाहिए ।२५। मंदर, विजय, सोम, महादेव, माधव, रुद्र, हर, जय और पूर्वादि दल के मूलदेव हैं ।२६। जया, विजया, सत्या, माया, शिवा, अम्बिका, हासिनी तथा कामिनी, सती दल मूल की देवियाँ हैं ।२७। इन्हें तथा वास्तोष्पति देव के लिए तीन पुष्पाञ्जलि

ध्वजहस्तं महाबाहुं मरुद्भिश्चोपसेवितम् । द्विभुजं धूम्रवर्णं च वायुं ध्यात्वा प्रपूजयेत् ॥३८
राजान इति मन्त्रेण पूजयेत्सिततण्डुलैः । ऋषिर्नारायणश्छन्दो गायत्री देवता द्विजाः ॥३९
देवता च भवेद्वायुः प्रीतये तस्य योजयेत् । पूषारक्तश्च द्विभुजो रक्तपद्मासनस्थितः ॥४०
राजान इति च ऋचा पूजयेद् गन्धचन्दनैः । गोभिलोऽस्यऋषिः पंक्तिश्छन्दोऽथ जगती स्मृतम् ॥
देवता च भवेद्वायुः प्रीतये विनियोजयेत् ॥४१
वितथं श्यामवर्णं च चतुर्भिर्बाहुभिर्वृतम् । मृगाक्षपाशखट्वाङ्गशूलं च दधतं करैः ॥
मेषारूढं विशालाक्षं राजानो मह्यमीरयन् ॥४२
गृहक्षतं तथा शुक्लं चतुर्भिर्गर्दभैर्वृतम् । शूलं दण्डं च खट्वांगं दधतं वृषवाहनम् ॥४३
पीतवस्त्रधरं देवं जटामुकुटसंयुतम् । आशुः शिशान इति मन्त्रेण पूजयेद् गन्धचन्दनैः ॥४४
पुष्पदन्त ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दश्च परिकीर्तितम् । ईश्वरस्य देवतायाः प्रीतये विनियोजयेत् ॥४५
यमं ध्यायेत्कृष्णवर्णं महिषस्थं द्विबाहुकम् । दण्डपाशधरं चैव केयूराद्यैर्विभूषितम् ॥४६
ईशानेति च मन्त्रेण पूजयेत्कुसुमादिना । वामदेव ऋषिः पंक्तिश्छन्दः कालोऽस्य देवता ॥४७
षडाननं च गन्धर्वं पीतं ध्यायेच्चतुर्भुजम् । पीताम्बरधरं चैव नानाभरणभूषितम् ॥४८
यद्देव इतिमन्त्रेण पूजयेत्कुसुमादिना । हारीतोऽस्य ऋषिःप्रोक्तो जगतीछन्द ईरितम् ॥
हिरण्यगर्भो देवताऽस्य प्रीतये विनियोजयेत् ॥४९

प्रसन्नार्थ यह विनियोग है ।३६-३७। हाथ में ध्वजा लिए, महाबाहु, मरुद्गणों से सुसेवित, दो भुजा तथा धूएँ के समान वर्ण उस वायु देव का इस भाँति के ध्यान पूर्वक पूजन करना चाहिए ।३८। 'राजान इति'

भृङ्गराजं जटारूढं स्वच्छं पीताम्बरं शुभम् । चक्षुः पीतेति मन्त्रेण पूजयेद्गन्धचन्दनैः ॥५०
ऋषिश्चागस्तिराख्यातस्त्रिष्टुप्छन्दः प्रकीर्तितम् । विश्वेदेवा देवता च भृङ्गराजस्य प्रीतये ॥५१
पीतं मृगं मृगारूढं जटामुकुटमंडितम् । परो देवा इति मन्त्रेण पूजयेद्बलिपायसैः ॥५२
कपिलश्च ऋषिः प्रोक्तो गायत्री छन्द ईरितम् । वरुणो देवता चास्य प्रीतये विनियोजयेत् ॥५३
ध्यायेत्पितृगणं शुक्लं चतुर्भिर्बाहुभिर्वृतम् । पितृभ्य इति मन्त्रेण पूजयेत्कुसुमादिना ॥५४
शुनः शेष ऋषिश्चास्य त्रिष्टुप्छन्दश्च देवता । विश्वेदेवाः समाख्याताः पितृमेधेन पूजयेत् ॥५५
दौवारिकं चाष्टभुजं कृष्णवर्णं विचिन्तयेत् । रक्तवस्त्रं पिङ्गलाक्षं कृष्णव्याघ्रोपरि स्थितम् ॥५६
यो नः पिबतेति मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ॥५७
वैश्वानर ऋषिश्चास्य गायत्री छन्द ईरितम् । देवता च भवेच्छक्तिर्विनियोगश्च पूजने ॥५८
शङ्खाभं चैव सुग्रीवं द्विभुजं चक्रधारिणम् । हंसारूढं महाकायं बलिविज्ञानकारणम् ॥५९
शङ्खपद्मधरं चैव महिषस्थं विचिन्तयेत् । स इषु हस्तेति मन्त्रेण पूजयेद्रक्तभूषणैः ॥६०
ऋषिः शङ्खस्तथाच्छन्दः पङ्क्तिः सोमोऽथ देवता । श्वेतं जलाधिपं ध्यायेद्गन्धर्वाद्यैश्च वेष्टितम् ॥६१
ऋष्यासनगतं ध्यायेच्छ्वेतगन्धेन चर्चयेत् । बृहस्पते परिदीया इति मन्त्रेण भक्तितः ॥६२
त्र्यंबकोऽस्य ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो देवो जलाधिपः । ध्यायेच्च असुरं रक्तं करालं नरवाहनम् ॥६३

धारी, एवं शुभ उस भृङ्गराज देव की 'चक्षुः पीतेति' इस मन्त्र के उच्चारण करते हुए गन्ध चन्दनों द्वारा पूजा करनी चाहिए ।५०। इस मन्त्र के आगस्ति ऋषि, त्रिष्टुप् छन्द, विश्वेदेवा देवता, भृङ्गराज के

दशभिर्बाहुभिर्युक्तं कृष्णवस्त्रानुलेपनम् । शन्नो देवीति मन्त्रेण कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥६४
ऋषिर्वैश्वानरश्छन्दो विराडित्यभिधीयते । वैश्वानरोत्तरो देवः प्रीतये तस्य योजयेत् ॥६५
शेषं षडाननं ध्यायेत्कृष्णं च मधुपिङ्गलम् । मेषस्थं कुण्डलोपेतं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥
उद्बर्ष इति मन्त्रेण पूजयेद्भूतिमिच्छता ॥६६
पापं रक्तं त्रिनेत्रं च रक्तं प्रान्ते विचिन्तयेत् । रक्तश्मश्रुधरं चैव वरहस्तं विचिन्तयेत् ॥६७
सिद्धो वीरेति मन्त्रेण कृष्णपुष्पैरथार्चयेत् । यमं च कृकराक्षं च आकुञ्चन्मूर्धजे द्विजाः ॥६८
कपिलोऽस्य ऋषिश्छन्दोऽनुष्टुप् चैव प्रकीर्तितम् । देवता च यशः ख्यातं प्रीतये विनियोजयेत् ॥६९
यमं च कृकराक्षं च क्षमाकुञ्चितमूर्धजम् । खरस्थं द्विभुजं ध्यायेदिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥७०
वासुकिः स्यादृषिश्चास्य पङ्क्तिश्छन्दश्च देवता । हिरण्यगर्भ इत्युक्तः प्रीतयेऽस्य नियोजयेत् ॥७१
अर्धपीतं च द्विभुजं रक्ताक्षं धूम्रमेव वा । देवताभिश्च सम्पन्नं वातो वारेतिरेव च ॥७२
ऋषिर्वायुश्च गायत्री छन्दो वायुश्च देवता ॥७३
मुग्धरक्तं शङ्खचक्रगदापद्मधरं तथा । पीतवस्त्रं पन्नगस्थं हारकेयूरमण्डितम् ॥७४
अवसृष्टा परापत इति मन्त्रेण पूजयेत् । अग्निश्चास्य ऋषिः प्रोक्तश्छन्दः सोमश्च देवता ॥७५
पीतं भल्लाटकं ध्यायेत्पद्मस्थं रक्तभूषणम् । द्विभुजं पद्महस्तं च देवमेवं विचिन्तयेत् ॥
यन्मातुरिति मन्त्रेण पूजयेत्सिततण्डुलैः ॥७६

दशभुजाओं से युक्त, काले वस्त्र से आच्छन्न, उस अक्षर के इस इस भाँति ध्यान करके 'शन्नो देवीति' इस मन्त्र के उच्चारण पूर्वक कृष्णवर्ण के पुष्पों द्वारा उनकी पूजा बतायी गयी है।६३-६४। इस मन्त्र के वैश्वानर ऋषि, विराट् छन्द, वैश्वानर देवता उनके प्रीत्यर्थ यह विनियोग है। षट्मुख, कृष्ण और मधु

जम्भकोऽस्य ऋषिश्छन्दो गायत्री समुदाहृता । देवता च भवेत्कुम्भः प्रीतये विनियोगतः ॥७७

सोमं ध्यायेच्छ्यामरूपं पद्मासनगतं परम् । नानाभरणसम्पन्नं किरीटवरधारिणम् ॥

मर्माणितेतिमन्त्रेण गन्धाद्यैरपि पूजयेत् ॥७८

ऋषिः स्वार्थो वेदश्छन्दो जगतीत्यभिधीयते । देवता च भवेत्सोमः प्रीयते विनियोजयेत् ॥७९

दर्पं ध्यायेत्कृष्णवर्णं कृष्णाम्बरधरं तथा । नागयज्ञोपवीतिं च शिखिस्तम्भं द्विजोत्तमाः ॥८०

पञ्चदीशेति मन्त्रेण गन्धाद्यैःपरिपूजयेत् ॥८१

मन्त्रस्यास्य ऋषिश्चास्य पञ्चायतनमीरितम् । पङ्क्तिश्छन्दस्तथा प्रोक्तं देवः पञ्चाननः स्मृतः ॥८२

श्यामवर्णां दितिं ध्यायेद्द्विभुजां पीतविग्रहाम् । सर्वलक्षणसम्पन्नां सर्वालङ्कारशोभिताम् ॥८३

सुपर्णोऽसीति मन्त्रेण पूजयेत्पीतचन्दनैः ॥८४

ऋषिर्नारायणश्छन्दो जगती परिकीर्त्यते । भवेद्देवो भार्गवश्च इष्टार्थे परिपूजयेत् ॥८५

रक्ताभामदितिं ध्यायेत्सर्वालङ्कारभूषिताम् । शुक्रांभारितिमन्त्रेण गन्धाद्यैरभिपूजयेत् ॥८६

वामदेव ऋषिश्चास्य गन्धाद्यैरभिपूजयेत् । देवः शुक्रः समाख्यातः स्तुतौ च विनियोजयेत् ॥८७

ईशानादिकोणगतान्पूजयेत्सुसमाहितः । आपं ध्यायेच्छुक्लवर्णं कुण्डलाद्यैर्विभूषितम् ॥८८

इदं विष्णुरिति मन्त्रेण त्रिगन्धेन समर्चयेत् ॥८९

ऋषिः स्यात्कर्दमश्छन्दो विराडित्यभिधीयते ॥९०

उनकी पूजा करनी चाहिए ।७६। इस मन्त्र के जम्भक ऋषि, गायत्री छन्द, कुम्भ देवता हैं, उनके प्रीत्यर्थ

देवः सोमःसमाख्यातः प्रीतये विनियोजयेत् । सरितं द्विभुजं रक्तं रक्तश्वेताम्बरान्वितम् ।।९१
हरिचन्दनलिप्ताङ्गं वरदं तं विचिन्तयेत् । पयसा शुक्ल इति मन्त्रेण पूजयेत्कमलादिना ।।९२
नारायण ऋषिश्चास्य पङ्क्तिश्छन्दः प्रकीर्त्यते । नारायणः स्वयं देवः प्रीतये विनियोजयेत् ।।९३
जयं ध्यायेत्पीतवर्णं द्विभुजं वरहस्तकम् । देवं किरीटसम्पन्नं सर्वालङ्कारभूषितम् ।।९४
दृष्ट्वा परिश्रुत इति मन्त्रेणानेन पूजयेत् । ऋषिर्नारायणश्छन्दः पङ्क्तिः सोमोऽथ देवता ।।९५
रुद्रं ध्यायेद्रक्तवर्णं शीतांशुकृतशेखरम् । द्विभुजं शूलहस्तं च डमरुं च पराभवेत् ।।९६
दिवो मूर्धन्निति मन्त्रेण ऋषयः समुदाहृताः । ऋषिः स्यात्काश्यपश्छन्दो विराडित्यभिधीयते ।।९७
स्वयं देवो विनियोगः स्तुतौ च विनियोजयेत् । द्विभुजं रक्तपद्मस्य पङ्कजद्वयधारिणम् ।।९८
अस्य किरीट इति मन्त्रेण रक्तस्रक्चन्दनादिभिः । पूजयेत्परया भक्त्या ऋषिर्नील उदाहृतः ।।
त्रिष्टुप्छन्दो देवता स्याद् रुद्रोपि परिकीर्तितः ।।९९
सवितारं तथाध्यायेत्पद्मस्थं द्विभुजं प्रभुम् । नानाभरणशोभाढ्यं सप्ताश्वरथमण्डितम् ।।१००
यद्देवा इति मन्त्रेण गन्धाद्यैः परिपूजयेत् । ऋषिरौतथ्य आख्यातः प्रीतये विनियोजयेत् ।।१०१
ध्यायेद्रक्तं विवस्वन्तं द्विभुजं पद्मविग्रहम् । अविद्या इति मन्त्रेण पूजयेद्गन्धचन्दनैः ।।१०२
ऋषिर्गन्धः समाख्यातस्त्रिष्टुप्छन्दश्च ईरितम् । देवता च भवेत्सोमः स्तुतौ च विनियोजयेत् ।।१०३

छन्द, सोम देवता हैं ।९०। उनकी प्रसन्नता के लिए यह विनियोग है । दो भुजा, रक्तवर्ण, रक्तवर्ण एवं श्वेतवर्ण के वस्त्रों से आवृत, हरिचन्दन से अनुलिप्त अंग, एवं वरदायक उस अन्तः सलिला देवी का ध्यान

विबुधाधिपं ततो ध्यायेत्पीतं वृषभवाहनम् । चतुर्भुजं यष्टिहस्तमक्षमालैकहस्तकम् ॥
त्रिनेत्रं रक्तवस्त्रं च मुकुटाद्यैरलङ्कृतम् ॥१०४
ऋषिर्हारीत इत्युक्तो जगतीच्छन्द ईरितम् । देवता च भवेच्छक्तिः प्रीतये विनियोजयेत् ॥१०५
मित्रं ध्यायेच्छुक्लवर्णं वराभयकरं परम् । मेषस्थं च त्रिनेत्रं च किरीटवरमण्डितम् ॥१०६
धनाकरस्त्विवति मन्त्रेण पूजयेद्दधिपायसैः ॥१०७
ऋषिरौतथ्य इत्युक्तो जगती छन्द ईरितम् । देवता च भवेद्यक्ष्मा प्रीतये विनियोजयेत् ॥१०८
पीतास्यं राजयक्ष्माणं करालं च विचिन्तयेत् । यशोरूपमिति मन्त्रेण गन्धाद्यैः परिपूजयेत् ॥१०९
दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिर्गायत्री छन्द ईरितम् । यक्ष्मा च देवता चैव स्तुतौ च विनियोजयेत् ॥११०
शुक्लाम्बरधरं ध्यायेद्द्विभुजं शिखिवाहनम् । यमं विनेति मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ॥१११
ऋषिः स्यान्नारदः प्रोक्तश्छन्दोऽनुष्टुप्प्रकीर्तितम् । विवस्वान्देवता चैव क्रतौ च विनियोजयेत् ॥११२
एवं ध्यात्वा विवस्वन्तं महाकायं महोदरम् । अभिन्नरूपमन्त्रेण गन्धाद्यैः परिपूजयेत् ॥११३
काश्यपोऽस्य ऋषिश्छन्दस्त्रिष्टुब्देवः शचीपतिः ॥११४
बहिरीशानकोणेषु देवादीन्परिपूजयेत् । कूष्माण्डैर्वरणापुष्पैः शौरकैर्वा समर्चयेत् ॥११५
पीतां करालिकां ध्यायेच्चरकीं वरवर्णिनीम् । स्वब्जस्थां द्विभुजां चैव गुञ्जाहारोपशोभिताम् ॥११६

चारभुजाएँ, हाथों में छड़ी और अक्षमाला लिए, तीन नेत्र, रक्तवर्ण के वस्त्र, एवं मुकुटादि आभूषणों से अलंकृत उस विक्रमाधिपति देव का इस भाँति ध्यान करके उनकी पूजा करनी चाहिए। उनके मन्त्र के हारीत ऋषि, जगती छन्द, शक्ति देवता हैं, इस विनियोग को उनके प्रसन्नार्थ उच्चारण करना

पीतिन्यरूपमन्त्रेण पूजयेद्भूतिमिच्छुकः । बलदेवऋषिश्चास्य छन्दो गौरी च देवता ॥११७
ध्यायेद्विदारिकां रक्तां नवयौवनसंयुताम् । पवित्रेण पुनीहीति मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥११८
ऋषिगर्गः समाख्यातस्त्रिष्टुप्छन्दोऽस्य देवता । रुद्रोऽपि च समाख्यातः स्तुतौ च विनियोजयेत् ॥११९
पापादिराक्षसीं ध्यायेत्सौरभेयोपरिस्थिताम् । कया न इति मन्त्रेण पूजयेद्गन्धचन्दनैः ॥१२०
ऋषिः सुवर्ण आख्यातः पङ्क्तिश्छन्दः प्रकीर्तितम् । देवता च महादेव इष्टार्थे विनियोजयेत् ॥१२१
कुण्डवेद्या अन्तरे च स्थापयेद्विधिवद्बुधः । पर्वताग्रमृदं चैव गर्जदन्तमृदं तथा ॥१२२
वल्मीके सङ्गमे चैव राजद्वारचतुष्पथात् । कुशमूलमृदं चैव यज्ञियस्य वनस्पतेः ॥१२३
इन्द्रवल्ली तथाक्रान्त अमृती त्रपुषस्य च । मालती चम्पकं चैव तथा उर्वारुकस्य च ॥१२४
पारिभद्रस्य पत्रैश्च परितः परिवेष्टनम् । पञ्चतुङ्गस्य परितो मुखे कुर्यात्फणान्वितम् ॥१२५
श्रीफलं बीजपूरं च नालिकेरं च दाडिमम् । धात्री जम्बुफलं चैव अन्यथा दोषमादिशेत् ॥१२६
पञ्चरक्तं सुवर्णं च निक्षिपेद्वरुणं यजेत् । पञ्चोपचारैर्विधिवद्गन्धपुष्पादिभिर्यजेत् ॥१२७
उद्वर्तन इति मन्त्रेण वरुणं च पुनर्यजेत् ॥१२८
अस्य मन्त्रस्य च ऋषिर्विष्णुश्छन्द उदाहृतम् । गायत्री देवता पाशी प्रीतये विनियोजयेत् ॥१२९
पञ्चगन्धान्विनिक्षिप्य हस्तं दत्त्वा पठेत्ततः ॥१३०
सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि च महाह्लदाः । आयान्तु सर्वपापघ्नाः सर्वलोकसुखावहाः ॥१३१

'पीतिन्य रूपेति' इस मन्त्र के उच्चारण करके अपने ऐश्वर्य के लिए उनकी पूजा करनी चाहिए । इस मन्त्र के बलदेव ऋषि, गौरी छन्द एवं देवता हैं ।११६-११७। रक्त वर्ण एवं नव यौवन पूर्ण, उस विदारिका देवी का इस भाँति ध्यान करते हुए 'पवित्रेण पुनीहीति' इस मन्त्र द्वारा उनकी पूजा करनी चाहिए । इस मन्त्र के गर्ग

गङ्गाद्याः सरितः सर्वास्तीर्थानि जलदाः नदाः । आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥१३२

अधोराज्यष्टककृता वास्तोष्पतय इत्यपि । शतं वा चाष्टसंयुक्तं सहस्रं वा विशेषतः ॥१३३

शतार्धं वा हुनेद्विप्रस्तिलैर्वा तण्डुलैः सह । पालाशैर्वा पिप्पलैर्वोदुम्बरैर्वा समाचरेत् ॥१३४

पयोदध्यादिभिर्वापि मध्वाज्यैर्वा विशिष्यते । अन्येषां च व्रतेनैव एकैकामथ वाहुतिम् ॥१३५

अष्टाविंशतिभिश्चान्यैरष्टाष्टौ पञ्चपञ्च वा ॥१३६

चरक्यादींश्चासनैश्च पिष्टकैर्वटकेन वा । रक्तपुष्पेण पत्रेण त्रिमध्वक्तेन यत्नतः ॥१३७

वास्तोष्पते दृढं जप्त्वा यजेद्वास्तुपतिं यदा । पञ्चोपचारैर्विधिवत्साङ्गोपाङ्गैरनन्तरम् ॥१३८

बलिमासादयेत्पश्चाद्द्द्यादेकैकशः क्रमात् । ब्राह्मणैश्चैव दद्याच्च सदा आज्यं समाक्षिकम् ॥१३९

शाल्यन्नं शिखिने दद्यात्तथा नीलोत्पलानि च । ओदनं सोत्पलं दद्यात्पर्जन्याय विचक्षणः ॥१४०

जयाय पिष्टकं कार्यमिन्द्राय घृतमोदकः । सूर्याय पिष्टकान्नं च सत्याय यवपूलिकाम् ॥१४१

भ्रमाय मत्स्यमांसान्नं शष्कुलीमथ पिष्टकम् । वायव्ये च तथा सक्तून्पूष्णे चापूपमेव हि ॥१४२

वितथाय कलायान्नं गृहक्षाय समाक्षिकम् । पूष्णेथ कृशरान्नं च शाल्यन्नं च निवेदयेत् ॥१४३

गन्धर्वाय कस्तूरिकान्नं कृशरं भृङ्गराजके । मृगाय यावकान्नं च पितृभ्यो मुद्गपायसम् ॥१४४

दौवारिकाय कृशरान्न डुंहे च पूपकम् । पायसं पुष्पदन्ताय वरुणाय च पिष्टकम् ॥१४५

असुराय मोदकांश्चैव दद्यादापिक्षये सुराम् । घृतोदनं च सोमाय कणान्नं यक्ष्मणे ददेत् ॥१४६

नदियाँ, समस्त तीर्थ एवं जल दान करने वाले नदगण यजमान के दुरित शमनार्थ यहाँ आने की कृपा करें तथा शिव के निमित्त आठ यज्ञों द्वारा किये गये वास्तोष्पतिगण भी । एक सौ आठ, विशेषकर सहस्र,

रोगाय घृतलड्डूकं सपायसगुडौदनम् । अक्षाय विविधान्नं च भल्लाटाय तथैव च ॥१४७
सोमाय मधुशाल्यन्नं नागाय गुडपिष्टकम् । आदित्यै चापि गोधूमं घृतपक्वं निवेदयेत् ॥१४८
दित्यै दद्यात्तथा क्षीरं सितशर्करया सह । क्षीरान्नं चैव पूष्णे च आपवत्साय वै दधि ॥१४९
सावित्र्यै लड्डुकान्नं च सवित्रे च गुडौदनम् । जयाय घृतमन्नं च मिष्टान्नं च विवस्वते ॥१५०
विरूपाय च तद्दद्याद्धरिद्रान्नं तथैव च । घृतौदनं च चित्राय रुद्राय घृतपायसम् ॥१५१
मांसौदनं यक्ष्मणे च कृशरं वरुणाय च । अर्यम्णे शर्करापूपं बहिर्दद्याच्चतुष्टयम् ॥१५२
चित्रौदनं समांसं च मत्स्यान्नं गुडपिष्टकम् । प्रतिदेवोपरि क्षीरं[1] घृतक्षीरसमन्वितम् ॥
तीर्थतोयसमायुक्तं सुगन्धेन समन्वितम् ॥१५३
पताका देववर्णेन दद्याद्ब्रह्मादिषु क्रमात् । मन्त्रं जपेत्स्वसामर्थ्यात्स्वसामर्थ्यात्स्तुतिं पठेत् ॥१५४
पुरुषस्तवस्य सूर्य ऋषिर्जगती छन्दः । सविता देवता सोमपाके स्तुतौ विनियोगः ॥१५५

शङ्कर उवाच

विष्णुर्जिष्णुर्विभुर्यज्ञो यज्ञियो[1] यज्ञपालकः । नारायणो नरो हंसो विष्वक्सेनो हुताशनः ॥१५६
यज्ञेशः पुण्डरीकाक्षः कृष्णः सूर्यः सुरार्चितः । आदिदेवो जगत्कर्ता मण्डलेशो महीधरः ॥१५७
पद्मनाभो हृषीकेशो दाता दामोदरो हरिः । त्रिविक्रमस्त्रिलोकेशो ब्रह्मणः प्रीतिवर्द्धनः ॥१५८
भक्तप्रियोऽच्युतः सत्यः सत्यवाक्यो ध्रुवः शुचिः । संन्यासी शास्त्रतत्त्वज्ञस्त्रिपञ्चाशद्गुणात्मकः ॥१५९

(शराब), सोम के लिए मिश्रित भात, यक्ष्मा के लिए अन्नों के कण, रोग के लिए घी के लड्डू, और खीर समेत मीठा भात, अक्ष और भल्लाट के लिए भाँति-भाँति के अन्न बलि प्रदान करना चाहिए ।१४३-१४७। सोम के

विदारी विनयः शान्तस्तपस्वी वैद्युतप्रभः । यज्ञस्त्वं हि वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वमग्रयः ॥१६०
त्वं स्वधा त्वं हि स्वाहा त्वं सुधा च पुरुषोत्तमः । नमो देवादिदेवाय विष्णवे शाश्वताय च ॥
अनन्तायाप्रमेयाय नमस्ते गरुडध्वज ॥१६१
ब्रह्मस्तवमिमं प्रोक्तं महादेवेन भाषितम् । प्रयत्नाद्यः पठेन्नित्यममृतत्वं स गच्छति ॥१६२
ध्यायन्ति ये नित्यमनन्तमच्युतं हृत्पद्ममध्ये स्वयमाव्यवस्थितम् ।
उपासकानां प्रभुमेकमीश्वरं ते यान्ति सिद्धिं परमां तु वैष्णवीम् ॥१६३

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे पूजाक्रमवर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ।११

अथ द्वादशोऽध्यायः

अर्घ्यदानविधिवर्णनम्

सूत उवाच

ततो भेर्यादिघोषेण यजमान उदङ्मुखः । कनकतोयेन गन्धेन मुद्गलाग्रेण लेपयेत् ॥१
ऐशान्यां मध्यभागे वा यजेद्वा सुसमाहितः । वर्तुलाकारयेद्यस्मान्मन इच्छति सञ्जपन् ॥२
ऋषिः कण्ठोऽथ गायत्री छन्द इत्यभिधीयते । देवता पृथिवी चैव स्तुतौ च विनियोजयेत् ॥३
विवरे पूजयेत्कर्म ब्रह्माणं च धराधरम् । पृथिवीं गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥४

ध्रुव, शुचि, संन्यासी, शास्त्र तत्त्वज्ञ, तिरपनगुणात्मक, बिदारी, विनय, शांत, तपस्वी, एवं वैद्युत्प्रभनामक तुम्ही हो, तथा यज्ञ, वषट्कार, ओंकार, अग्नि, स्वधा, स्वाहा, और पुरुषोत्तम भी तुम्हीं हो, देवों के आदि

अग्रतोऽष्टदलं लेख्यं स्थापयेत्कलशं ततः । मुखे विधाय कनकं राजतेन विनिर्मितम् ।।५
शुक्तिशङ्खसमं वापि विश्वामित्रसमुद्भवम् । पूजयेत्तीर्थतोयेन गन्धपुष्पाक्षतादिना ।।६
विष्णुक्रान्तावचाकुष्ठचन्दनेन विलोडितम् । क्षीरं च मातुलिङ्गं च सावित्रं च सदूर्वया ।।७
दध्यक्षतं मधुयुतमेवमर्घ्यं च साधयेत् । सितचन्दनवस्त्राद्यैः शाल्यैश्च विविधैरपि ।।८
अव्रणं कलशं कृत्वा पञ्चवर्णसमन्वितम् । आवाहयेत्तोयनिधिं मन्त्रेणानेन भक्तितः ।।९
आयाहि भगवन्देव तोयमूर्ते जलेश्वर । हृद्वर्णार्घ्यं मया दत्तं परितोषाय ते नमः ।।१०
गृहेभ्यश्चैव सोमाय त्वष्ट्रे चैव च शूलिने । इमं मे वरुणेत्यादि प्रत्येकं स्याद्गतित्रयम् ।।११
ततोऽर्घ्यदानं विधिवत्क्षीरेण हविषा मधु[1] । यजमानः सपत्नीकः कुम्भं कुक्षौ निधाय च ।।१२
हिरण्यगर्भेति मन्त्रस्य भरद्वाज ऋषिः स्मृतः । छन्दश्च जगती ख्यातं देवता च जलाधिपः ।।१३
वरुणस्योत्तम्भनेति मन्त्रस्य जलकुम्भं निवेदयेत् । अस्य मन्त्रस्य च ऋषिर्नारदः परिकीर्तितः ।।
विराट्छन्दश्च ईशानो देवता समुदाहृता ।।१४
मोचयेन्मीनयुग्मं च मेषयुग्मं तथैव च । सम्भवे पक्षियुग्मं च आडीं वा चक्रवाककम् ।।१५
मोचयेन्नागयुग्मं च आयुर्वृद्धेश्च हेतवे । दिक्षु जीवन्तिकां दद्याद्राक्षसेभ्यो बलिं हरेत् ।।१६
निर्मितं माषभक्तेन रक्तपुष्पैरलङ्कृतम् । क्षात्रको लक्ष्मणश्चैव मणिभद्रो गणेश्वरः ।।
सबिन्दुकेन हन्तेन दिक्षु मध्ये यथा क्रमात् ।।१७

नैवेद्यों द्वारा करना चाहिए ।४। सामने अष्टदल कमल का निर्माण करके उसके ऊपर चाँदी के कलश में सुवर्ण, शुक्ति, शंख अथवा विश्वामित्र के समुद्र से उत्पन्न (वस्तु) डालकर स्थापित करके तीर्थ जल, गन्ध

ये भवा भाविनो भूता ये च तेषु मयासिनः । आहरं तु बलिं तुष्ट्या प्रयच्छन्तु शुभं मम ॥१८
इत्युक्त्वा च बलिं दद्यान्नमस्कुर्यादनन्तरम् । दद्यात्पयस्विनीं गां च आचार्याय विशेषतः ॥१९
अन्येषां हि हिरण्यं च गां च दद्याद्द्विजन्मने । व्याहृतिद्वितयं चैव ततो वारुणपञ्चकम् ॥२०
प्राजापत्यं स्विष्टकृच्च जुहुयात्तदनन्तरम् । घृतैः स्विष्टकृतं नास्ति तथा रसविसारकैः ॥२१
पद्मोत्पलैर्मातुलिङ्गैः पनसैर्मातुलुङ्गकैः । मधूकैर्बिम्बपुष्पैश्च तथाम्रातककाशकैः ॥२२
अभिषेकं ततः कुर्यात्सुवास्त्विति च वै जपन् । दद्यात्पूर्णां च विधिवत्सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥२३
पञ्चदोषं पुरस्कृत्य ब्राह्मणानुमतेन च । गृहं प्रविश्य च ततो ब्राह्मणानथ भोजयेत् ॥२४
दीनान्धकृपणे चैव दद्याद्वित्तानुसारतः । ज्ञातिभिः सह भुञ्जीत दधिक्षीरामिषं विना ॥२५
न क्षीरं च कषायं च भर्जितं शाकमेव च । न काण्डं च न पुष्पं च करीरं च कदाचन ॥२६
शाल्यन्नं मूलकं चैव पनसाम्रफलानि च । मस्तं मधुघृतगुडं मातुलिङ्गं ससैन्धवम् ॥२७
बदरं धातकिफलं कुन्दपुष्पं तथा तिलम् । एतत्प्रशस्तं जानीयान्मरीचानि विशेषतः ॥२८
त्रिरात्रमथ सप्ताहं परित्यज्य खले ततः । पञ्चाङ्गकं ततः कुर्यात्स्थापयेन्नेति युग्मकम् ॥२९
प्रथमा चार्कहस्तेन द्वितीया दशहस्तिका । वितस्ते तु भवेच्छतं द्विगुणं तदनन्तरम् ॥३०
शतार्धं ततः पश्चात्षष्टि हस्तमनन्तरम् ॥३१

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागेऽर्घ्यदानविधिवर्णनं
नाम द्वादशोऽध्यायः ।१२

के मध्य भाग में विन्दुक के रूप में स्थित हैं, क्रमशः प्रदान करना चाहिए । वर्तमान, भावि और अतीत काल के भूतों (जीवों) के लिए मैं बलि प्रदान कर रहा हूँ, इसे स्वीकार करके मुझे कल्याण प्रदान

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

अग्निहोत्रविधानवर्णनम्

सूत उवाच

स्वगृह्याग्निविधिं वक्ष्ये योगभेदेषु सत्तमाः । न परोक्तं विधानेन भयदं कीर्तिध्वंसनम् ॥१
पुत्रा एव च कन्याश्च जनिष्याश्चापरे सुताः । गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायदाः ॥२
तेषां संस्कारयागेषु शान्तिकर्मक्रियासु च । आचार्यविहितः कल्पस्तस्माच्चक्ष इति स्मृतः ॥३
त्रिकुशं परिगृह्णाति ततश्च कुरुते दृढम् । ऋषिर्दक्षश्च जगती छन्दो विष्णुश्च देवता ॥४
कश्यपस्तृप्यतामिति भूरसीति च शोधनम् । ऋषिः सुवर्ण गायत्री जगती छन्द इष्यते ॥
देवता च भवेत्सूर्यः पृथिवीशोधने न्यसेत् ॥५
ऐशान्यादिक्रमेणैव प्रादक्षिण्येन यत्नतः । यत्पवित्रेति मन्त्रेण तर्जन्यङ्गुष्ठयोरपि ॥६
कुशगर्भत्रयेणापि भ्रामयेद्वलयाकृति । परिसमूहनमित्युक्तं स्नपनं शृणु सत्तम ॥७
ईशानादेश्च संस्कारं कुर्यात्परिसमूहनम् । प्रतिष्ठायां चरेत्यादिनैर्ऋत्यादिग्रहं मखे ॥८
परिसमूहनमैन्द्रस्य पर्वतोऽस्य ऋषिः स्मृतः । पङ्क्तिश्छन्दः समुद्दिष्टमिन्द्राणी चास्य देवता ॥९
गोमयं च त्रिगन्धं च पञ्चमूर्तिकयापि च । कनिष्ठं गुह्यकं त्यक्त्वा देवतार्थे न लेपयेत् ॥१०

अध्याय १३

मानस्तोकेनेति ऋचा विश्वेदेवश्च पूज्यताम् । ऋषिः स्यात्काश्यपश्छन्दो विश्वेदेवः प्रकीर्तितः ॥११
योजयेल्लेपयेद्विद्वान्घटमाबद्ध्य सत्तमाः । मध्यमातर्जनीभ्यां च कुशमारभ्य दक्षिणम् ॥१२
चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं हस्तमानं तथाननम् । यज्वभिरिति मन्त्रेण सूर्यः प्रीणाति सत्तमाः ॥१३
दक्षे सार्धाङ्गुलं त्यक्त्वा पश्चिमेन परित्यजेत् । उत्तराग्रां लिखेद्रेखामन्यथाऽमङ्गलं भवेत् ॥१४
आप्यायस्वेति मन्त्रस्य धन्वन्तरिऋषिः स्मृतः । त्रिष्टुप्छन्दः समाख्यातः सविता चात्र देवता ॥१५
तल्लग्नं दक्षिणे चैकं पूर्वार्द्धद्वादशाङ्गुलम् । अन्याङ्गुलान्तरे चैकं ततः सप्ताङ्गुलं भवेत् ॥१६
कुशमूलेन स्वर्णेन प्रतिष्ठायां च राजते । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च सञ्ज्योतीति च सञ्जपन् ॥१७
संस्मरेन्मित्रा वरुणौ ऋषिरौतथ्यसंज्ञकः । पंक्तिश्छन्दः शिवो देवो रेखामथ च योजयेत् ॥१८
तेनैवोद्र्ध्वकरौ कुर्याद्दक्षवामे सकृत्सकृत् । भास्वराय क्षिपेदग्नौ तत ऊर्ध्वं रणं स्मृतम् ॥१९
सदसम्पदृषिः कर्णो विराडिति उदाहृतः । छन्द इन्द्रो देवता च पृथिव्या देवता भवेत् ॥२०
कुशपुष्पोदकेनापि देवतीर्थेन सत्तमाः । पञ्चगव्येन मतिमान्पञ्चरत्नोदकेन च ॥
पञ्चपल्लवतोयेन महायोगे विशेषतः ॥२१
अथोनस्य च मन्त्रस्य वशिष्ठःपरिकीर्तितः । छन्दोऽथ देवी गायत्री देवता गणनायकः ॥२२
कौशादग्निं समादाय मे गृह्णामीति सम्पठन् । मे गृह्णामीति मन्त्रस्य ऋषिर्गौतम ईरितः ॥
छन्दोऽनुष्टुप्समाख्यातं वामदेवोऽथ देवता ॥२३

'मानोस्तोकेनेति' इस ऋचा के उच्चारण पूर्वक विश्वदेव देवों की पूजा करनी चाहिए। इस मंत्र के काश्यप ऋषि, विश्वदेव छन्द एवं देवता बताये गये हैं।११। श्रेष्ठगण ! घर को आबद्ध कर मध्यमा

क्रव्यादग्निं परित्यज्य क्रव्यादमग्निमीरयन् । मन्त्रेणानेन मतिमान्दक्षिणस्यां विनिक्षिपेत् ।।२४
अस्य मन्त्रस्य हारीत ऋषिः स्याच्छन्द इष्यते । देवता वामदेवोऽपि दाहेऽपि विनियोजयेत् ।।२५
आवाहनं ततः कुर्यात्संसरक्षेति सञ्जपन् । संसरक्षेति मन्त्रस्य ऋषिर्नील उदाहृतः ।।
विराट् छन्दोऽथ विज्ञेयो देवता च शतक्रतुः ।।२६
वैश्वानरइति ऋचा अग्निस्थापनमीरितम् । मन्त्रमाचाति प्रीणाति ऋषिः स्यात् काश्यपः स्मृतः ।।
अनुष्टुप् च भवेच्छन्दो देवता हव्यवाहनः ।।२७
बध्नासीति च मन्त्रेण अग्निं कुर्यात्प्रदक्षिणम् । ऋषिः स्वयम्भूराख्यातो विराट्छन्द उदाहृतम् ।।
देवता परमात्मा च नमस्कारेण योजयेत् ।।२८
ततोऽग्निदक्षिणे भागे प्रागग्रकुशकुब्जके । द्विहस्ते भवतश्चैव हस्तपानासने अथ ।।२९
ब्रह्मन्निहोपवेश्यतामिति ब्रह्माणं विनिवेशयेत् । ब्रह्मयज्ञानृचा दोग्ध्री धेनुरिति त्वृचा ।।३०
द्वाभ्यामिति च मन्त्राभ्यामिति ब्रह्मप्रवेशनम् । शक्रोऽस्य त्रायतामेति शृणु ऋग्भ्यामृषीद्विजाः ।।३१
प्रजापतिर्ऋषिश्छन्दस्त्रिष्टुब्देवोऽथ शङ्करः । नारदश्च ऋषिश्छन्दस्त्रिष्टुब्देवः शचीपतिः ।।३२
अग्नेरुत्तरभागे च हस्तमानान्तरेऽपि च । प्रणीतास्थापनं कुर्याद्विन एहीति सञ्जपन् ।।३३
मन्त्रस्य च ऋषिश्छन्दो वामदेवः प्रकीर्तितः । जगती च भवेच्छन्दो देवता च शतक्रतुः ।।३४
श्रीपर्णीसहकारोत्थं वरुणस्य विशेषतः । षडङ्गुलेन विस्तारं विंशत्यङ्गुलकेन च ।।३५
दैर्घ्येण च चतुःख्यातकाङ्गुलं च प्रमाणतः । द्व्यङ्गुले चरकाकायामासासन्देवकर्मणि ।।३६
अभिचारे भवेत्कांस्यं ताम्रं स्याच्छान्तिकर्मणि । प्रतिष्ठायां मृण्मयं च अष्टाङ्गुलमथापि वा ।।३७

छन्द, और वामदेव देवता बताये गये हैं ।२३। शव दाहक अग्नि के अतिरिक्त अग्नि को ग्रहण कर

द्वादशाङ्गुलप्रस्तारं तैजसं मानवर्जितम् । इमं मे वरुणेनर्चा प्रणीतामथ पूरयेत् ॥३८
सागरा अथ प्रीयन्तामित्थमाध्यानमाचरेत् । सकृदच्छिन्नदर्भेण दिग्विदिक्षु परिस्तरेत् ॥३९
नैर्ऋते दिक्षु सीतः स्याद्वैश्वदेवे तथैव च । कया नश्चित्र इत्यृचा नागः प्रीणाति सत्तमाः ॥४०
अस्य मंत्रस्य च ऋषिर्भरद्वाज उदाहृतः । छन्दोऽनुष्टुब्देवता च ईशानः परिकीर्तितः ॥४१
प्रयोजनादिकं द्रव्यं तत आसादयेत्क्रमात् । दक्षिणादि उत्तरान्तं ध्रुवास इत्यृचापि च ॥४२
ऋषिः स्यान्नारदश्छन्दोऽनुष्टुप्चैवाथ देवता । शतक्रतुश्च प्रीणाति योजयेदथ सादरात् ॥४३
काष्ठं च पश्चिमे कुर्यात्प्रयच्छन्पश्चिमेन तु । पुरतोऽन्नं पञ्चव्रीहीस्तिलाश्च सहसर्षपान् ॥४४
दक्षिणे चैव आपूपं भृङ्गराजं तथैव च । फलपत्रे वामभागे पिष्टकं दधि दुग्धकम् ॥४५
पनसं नारिकेलं च मोदकं लड्डुकं तथा । प्रणीतां च दिग्विदिक्षु स्थापयेदविचारयन् ॥४६
प्रणीतां न स्पृशेज्जातु होमकाले कथञ्चन । स्नानकुम्भं च भो विप्रा यावद्यागः प्रवर्तते ॥४७
उच्चीरकं मातुलिङ्गं दूर्वां धात्रीफलानि च । तुलसीमालतीजाती जलजानि विशेषतः ॥४८
ऐशान्यां स्थापयेत्सर्वं यच्च वै कङ्कतीमयम् । नैर्ऋत्येति विशेषोऽयं यच्च वैकङ्कती शमी ॥४९
यथा योगेन तत्सर्वं ग्राह्यं तत्पत्रमेव च । क्षीरपाके तु क्षीरान्ते चरुस्थालीमथानयेत् ॥५०
पवित्रच्छेदनकुशैश्छिन्द्यात्प्रादेशिकं पुनः । छित्त्वा पवित्रं प्रोक्षण्यां स्थापयेद्दलभिदाम्रकम् ॥५१

काँसे, शांति कर्म में ताँबें, प्रतिष्ठा में मिट्टी के आठ अंगुल का अथवा बारह अंगुल के सुवर्ण का प्रणीता पात्र बनाना चाहिए। 'इमं में वरुणेनार्चा' इस मंत्र के उच्चारण पूर्वक प्रणीतापात्र को जल से पूर्ण करना चाहिए।३७-३८। 'सागरा अथ प्रीयन्तामिति' इस मंत्र के उच्चारण करते हुए ध्यान करना बताया गया है। जो एक बार भी न कटा हो, ऐसे कुशों का परिस्तरण अग्नि के चारों दिशाओं में करना

विष्णो रराटमन्त्रेण छेदयेदग्रभागतः । पायसेन काठिनेन प्रमथ्नीयात्कदाचन ॥५२
न रसेन न कार्ष्णेन न दृढेन कदाचन । ताम्रेण भस्मना चाथ शुक्तिशङ्खेन वाग्यतः ॥५३
छेदयेत्पिञ्जुलीं चापि पवित्रमथ देशिकः । विष्णो रराटमन्त्रस्य हारीतश्च ऋषिः स्मृतः ॥५४
पङ्क्तिश्छन्दो भवेद्देवः संस्कारे विनियोजयेत् । प्रणीताभाजनं गृह्य प्रोक्षणीं पूरयेत्त्रिभिः ॥५५
कायतीर्थेन तत्कुर्याद्दैवतीर्थेन चेत्यपि । वामहस्ततले पश्चात्स्थापयेत्प्रोक्षणीयकम् ॥५६
मध्यमामध्यमाङ्गुष्ठ अपामार्गेण मन्त्रिभिः । उत्तानं तत्पवित्रं च पवित्रं तेति सञ्जपन् ॥५७
ऋषिः स्याद्गौतमश्छन्दो धर्मराजोऽथ देवता । अथ स्थापितद्रव्याणि प्रोक्षयेत्स्थापयेत्क्रमात् ॥५८
सकृद्द्रव्ये त्रिभिः काष्ठैस्त्रिवारं मन्त्रपुष्पकैः । स्थिरस्थाने तु सम्प्राप्तप्रणीतायाश्च दक्षिणे ॥५९
प्रादेशान्तरतश्चैव आज्यस्थालीमथार्पयेत् । अग्रतो मण्डलं कृत्वा वह्निं विप्रे तु स्थापयेत् ॥६०
घृतं निःसारयेत्तत्तु निरूप्याशु क्रमेण तु । ईशानेति च मन्त्रेण अधिश्रपणमीरितम् ॥६१
ऋषिर्नारायणश्छन्दः पङ्क्तिरीशोऽथ देवता । पर्यग्निकरणं कुर्यादादराद्द्वयमप्यथ ॥६२
अवेक्ष्य ईशमारभ्य दक्षिणावर्तकेन तु । कुलायनीति मन्त्रेण ऋषिच्छन्दादिकं स्मरन् ॥६३
परिवेष्याज्यस्थालीं च त्रिः सकृद्वा समाहितः । पितरस्तृप्यन्तामिति संस्कारे मातरः स्मृताः ॥६४
ऋषिः स्याज्जमदग्निश्च गायत्री छन्द ईरितम् । देवता च पिनाकी स्यादग्निष्टोमे च योजयेत् ॥६५

देना बताया गया है। (क्षीर पात्र के लिए) उस कठिन (जमे हुए) दूध को मथ देना चाहिए, रस, काली वस्तु, दृढ़ ताँबा, भस्म, सीप अथवा शंख द्वारा उसका मंथन दूध को फाड़ना कभी न करना चाहिए। 'विष्णोररराडेति' इस मंत्र के हारीत ऋषि, पंक्ति छंद, देवता हैं, संस्कार कर्मों में इस विनियोग का प्रयोग किया जाता है। पिञ्जुली (कुशसमूह) और पवित्र छेदन के पश्चात् प्रणीता पात्र के लिए हुए प्रोक्षणी

घृतस्य च तथा त्वं नो ब्रह्मा वै तृप्यतामिति । षडङ्गुलं स्रुवं पश्चाद्गृहीत्वाग्नौ प्रतप्य च ॥६६
त्रिरात्रं तु महायोगे सकृदन्यत्र सत्तमाः । सम्मार्जयेत्कुशेनापि मूलादग्रं तु सेचयेत् ॥६७
अग्रान्मूलं पुनः कुर्यात्सम्पूज्य च पुनः पुनः । त्रिभिस्त्रिभिः प्रणीतोदे प्रोक्षयेत्तदनन्तरम् ॥६८
स्रुवं पुनः प्रतप्याथ प्रोक्षण्युत्तरतो न्यसेत् । आज्यपात्रं पुरस्कृत्य पवित्रं च समाहरेत् ॥६९
अङ्गुष्ठे द्वे अनामे तु गृह्णीयात्तत्पवित्रकम् । अष्टाङ्गुलं मध्यकृत्वो घृतं त्रिः पवनं चरेत् ॥७०
पाताले त्रिस्तथाकाशे अवेक्ष्याज्यं ततस्त्रिभिः । प्रोक्षण्यां च तथा कुर्यादधः सम्प्रोक्ष्य देशिकः ॥७१
ततः पायसमादाय उत्थाय च समन्त्रकम् । तूष्णीं दद्यात्तथा चाग्नौ सन्निवेशेन तत्त्वतः ॥७२
सपवित्रं दक्षकरे गृहीत्वा प्रोक्षणीयकम् । अष्टाङ्गुले मूलभागे तज्जलेन ईशादितः ॥७३
अग्निं पर्युक्षयेत्पश्चाद्दक्षिणावर्तकेन च । पवित्रं च प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीयकम् ॥७४
संयावार्थं च भो विप्रा अग्निवत्तत्र देशिकः । ध्यायेदग्निं रक्तवर्णं स्रुवहस्तं त्रिबाहुकम् ॥७५
कमण्डलुं परे हस्ते ततो दक्षकरेण तु । स्रुवं गृहीत्वा जुहुयात्तूष्णीमेव समाहितः ॥७६
अन्ते च देवतोद्देशं प्राजापत्यं समीरयन् । प्रणवान्तेन जुहुयात्सर्वत्र द्विजसत्तमाः ॥७७
वायुकोणं समारभ्य वह्निकोणान्तकेन तु । अच्छिन्नेन घृतेनैव इन्द्राय तदनन्तरम् ॥७८
अग्नीषोमात्मकं चैव जुहुयाद्राक्षसादितः । ऐशानकोणपर्यन्तं ततो नैमित्तिकं चरेत् ॥७९

चाहिए ।६५। तथा ब्रह्मा के सम्मुख उस घी को रखकर 'ब्रह्मावैतृप्यताम्' 'ब्रह्मा तृप्त हों' इस प्रकार उन्हें अर्पित कर उनसे प्रार्थना करना कहा गया है । पश्चात् उसे छः अंगुल के स्रुवे को अग्नि में तपाकर उसके मूलभाग का कुश द्वारा सम्मार्जन करना चाहिए । द्विजसत्तम ! महायोग में तीन रात और अन्यत्र एक ही बार उसके करने का विधान बताया गया है ।६६-६७। पुनः उसके अग्रभाग के मूल की बार बार पूजा

पश्चात्स्विष्टं ततो दद्याद्द्याच्च मतिभिस्तथा । वारुणं पञ्चकं चैव कृत्वा पूर्णां ततो लभेत् ॥८०
उद्वाह इति मन्त्रस्य अथर्वण ऋषिः स्मृतः । छन्दो देवी च गायत्री देवतं चापि वारुणम् ॥८१
प्रकृते योजयेन्मन्त्री स्तुतौ चापि नियोजयेत् । त्वन्नोग्न इति मन्त्रस्य ऋषिर्वाशिष्ठसंज्ञकः ॥
छन्दश्च बृहती ख्यातस्तदेवाग्निः प्रकीर्तितः ॥८२
इडो गतमिति मन्त्रस्य ऋषिः को गुह्यसंज्ञकः । छन्दश्च जगती ख्यातं देवो विष्णुः प्रकीर्तितः ॥८३
उद्वर्तन इति मन्त्रस्य ऋषिः को नु प्रकीर्तितः । छन्दो देवी च गायत्री वरुणश्चाधिदेवता ॥८४
इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागेऽग्निहोत्रविधानवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।१३

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

मखविधानवर्णनम्

सूत उवाच

मखे सर्वत्र ब्रह्माणमृत्विजं वरयेदथ । कुशकण्डीं स्वगृह्येन कृत्वाग्निं चार्चयेत्ततः ॥१
आघाराज्यभागौ तु महाव्याहृतयस्त्रयः । सर्वं प्रायश्चित्तसंज्ञकं प्राजापत्यं च स्विष्टकृत् ॥२
एतन्नित्यं हि सर्वत्र होमे कर्मणि निर्दिशेत् । प्राजापत्ये च इन्द्राय एतावाघारसंज्ञकौ ॥३
अग्नये चैव सोमाय आज्यभागौ प्रकीर्तितौ । भूर्भुवःस्वस्त्रयश्चैव महाव्याहृतयः स्मृताः ॥४

चाहिए। अग्नीषोमात्मक हवन के उपरांत नैऋत्य कोण से आरम्भ कर ईशानकोण नैमित्तिक तर्क पूर्णाहुति विद्वानों को प्रदान करनी चाहिए ।७७-८०। 'उद्वाह इति' इस मंत्र के अथर्वण ऋषि, गायत्री

अयाश्चाग्ने इति तथा ये ते शतमनुत्तमम् । सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञा एते वै पञ्चमन्त्रकाः ।।५
प्राजापत्याहुतिश्चैका स्विष्टकृच्चापरा स्मृता । चतुर्दशैताः कृतयो होतव्या नित्यसंज्ञकाः ।।६
कृत्वा सकृद्देवतोद्देशं होमं पश्चात्समाचरेत् । सोमपा ये च गोयागे नरमेधाश्वमेधयोः ।।७
अन्यत्र विपरीतेन स्वाहान्तेन हुनेद्बुधः । नैमित्तिकं विना नित्यं विफलं याति नान्यथा ।।८
नित्यं वर्ज्यं शतार्धेन वैश्वदेवे तथैव च । त्र्यहसाध्यादियागेषु यन्निदेशं शृणु द्विजाः ।।९
एकाहे वाघारारज्यौ कृत्वा नैमित्तिकीः कृतीः । समा स्विष्टकृतं विद्यादाकृत्याद्यास्ततः परम् ।।१०
विशेषतस्त्र्यहादौ तु अघारावाज्यपूर्वकम् । पश्चान्नैमित्तिकं कुर्यात्समाप्तिदिवसेऽप्यथ ।।११
आघाराराज्यपूर्वेण ततो नैमित्तिकं चरेत् । स्विष्टकृद्व्याहृतिश्चैव वारुणाद्यास्तथा हि षट् ।।१२
द्विजातिः पतितो यत्र द्वित्रिकं च चतुश्चतुः । एकस्मिन्दिवसे कुर्यात्सोमयागे च शैशवे ।।१३
द्विजातीनां विवाहे तु नैत्यिकं प्रथमं भवेत् । एकस्मिन्दिवसे कुर्यादग्निकार्यं पृथक्पृथक् ।।१४
दद्यादेकं च नित्यं च पृथङ् नित्यं न चाचरेत् । द्विजातिः पतितो यत्र द्वित्रिकं च चतुश्चतुः ।।१५
एकस्मिन्दिवसे कुर्यात्तत्रापि नैत्यिकं त्यजेत् । होमे ब्रह्मा स्त्रुते विष्णुः स्त्रुवे चैव महेश्वरः ।।१६
अजस्यानियमे चेन्द्रोऽधिश्रयणं विवस्वतः । पर्यग्निकरणे चैव उद्वाहे मातरः स्मृताः ।।१७

जाने वाली आहुतियाँ प्रायश्चित्त संज्ञक कही जाती हैं ।५। प्राजापत्य की एक आहुति तथा दूसरी स्विष्टकृत् की होती है, इस प्रकार इन चौदह आहुतियों का नित्य हवन करना चाहिए, इनकी 'नित्य' संज्ञा बतायी भी गयी है ।६। देवता के उद्देश्य से एक बार आहुति डालकर पश्चात् हवन प्रारम्भ करना बताया भी गया है, गोमेध, नरमेध एवं अश्वमेध यज्ञों में सोमपान करने वालों के उद्देश्य से आहुति प्रदान की जाती है, अन्यत्र इससे विपरीत अर्थात् अन्त में स्वाहा कर विद्वानों को आहुति प्रदान करनी चाहिए,

चन्द्रादित्यौ चोत्पवने वीक्षणे च दिशस्तथा । प्रोक्षण्यां स्थापने दुर्गा इमे लक्ष्मी प्रतिष्ठिता ॥१८
होमं कुर्याद्द्विजश्रेष्ठा विधिं कुर्यात्समाहितः । एतेषु देवताः प्रोक्ता द्विजातीनां हिताय च ॥१९
यजेत्सुपशुबद्धेषु संस्कारे चैव पर्वणि । देवताः सर्वा ज्ञातव्या एता यज्ञे समाहितैः ॥२०
अधिदैवेन जानीयात्करवल्यां पञ्चफलं यतः । ततस्मात्सर्वप्रयत्नेन देवतामथ विन्यसेत् ॥२१

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे चतुर्दशोऽध्यायः ।१४

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

देवध्यानवर्णनम्

सूत उवाच

अथ वक्ष्यामि सच्चैषां देवानां ध्यानमुत्तमम् । अस्य यज्ञे परिज्ञानाज्जिह्वा सम्यक्फलप्रदा ॥१
हिरण्यवर्णां प्रथमां वह्निजिह्वां महाद्युतिम् । कनकाढ्यकरां देवीं हिरण्याख्येष्टसिद्धये ॥२
कनकां[1] द्विभुजां शुक्लां हस्ताभ्यां दर्भसंयुताम् । कमण्डलुं च बिभ्राणां नुमः साधकसिद्धिदाम् ॥३
उद्यदिन्दुनिभां रक्तां चतुर्भिर्भुजपल्लवैः । शङ्खचक्राभयवरान्दधतीं प्रणमाम्यहम् ॥४

गया है ।१५-१७। उसी भाँति उत्पवन कार्य में चन्द्र सूर्य, निरीक्षण में दिशाओं, प्रोक्षणी के स्थापन में दुर्गा तथा लक्ष्मी को प्रतिष्ठित करना कहा गया है ।१८। द्विजश्रेष्ठ ! विधान पूर्वक हवन कार्य सुसम्पन्न करना चाहिए, उनमें इन सभी देवताओं के स्थापन पूजन द्विजातियों के लिए हितकर बताया गया है ।१९। पशु बन्धन, संस्कार, एवं पर्व के यज्ञ के दिनों में सावधान होकर इन्हीं देवताओं का पूजन करना

भिन्नाञ्जनचयप्रख्यां स्वर्णकुम्भं तु वामतः । दक्षिणेन वरारक्तां धारयन्तीं नमाम्यहम् ॥५
सुप्रभामण्डलाभा च कराभ्यां तत्कृताञ्जलिः । पद्मासनस्था कौशेयवसना मे प्रसीदतु ॥६
जपाकुसुमसङ्काशा बहुरूपा सखे मम । शुभदा स्याद्भुजैः शुभ्रा सहस्रं दधती परान् ॥७
नीलोत्पलनिभे देवि वह्निवर्णपराभवे । जपापुष्पधरे नित्यं सतीरूपे प्रसीद मे ॥८
मूलेन वीक्षयेत्स्थानं मन्त्रेण खननं मतम् । त्रिसूत्रीकरणं कुर्याच्चितुः सूत्रं निपातयेत् ॥९
इति श्री भविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे देवध्यानवर्णनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।१५

अथ षोडशोऽध्यायः

देवध्यानविधानवर्णनम्

सूत उवाच

प्रतिष्ठायाः पूर्वदिने कुर्याद्देवाधिवासनम् । धान्यप्रतिष्ठां तस्यैव यूपं चापि यथाविधि ॥१
रात्रौ मूलाग्रे च घटे स्थापयेद्गणनायकम् । सम्पूज्य च विधानेन दिगीशांश्च तथा ग्रहान् ॥२
ब्रह्माणं च तडागेषु वरुणं शान्तियागके । सोमं च मण्डले सूर्यं पादे विष्णुं तथैव च ॥३
शैवे शैवं तथा प्रोक्तं प्रपायामथ वारुणम् । आरामे चैव ब्रह्माणं पाद्याद्यैरपि चार्चयेत् ॥४

करता हूँ ।४। भिन्न काले अज्जन की भाँति उस रक्तमयी देवी को, जो बायें हाथ में सुवर्ण घट लिये और दाहिने हाथ से वर प्रदान कर रही है। नमस्कार कर रहा हूँ ।५। अत्यन्त प्रभा पूर्ण मण्डल की आभा समेत, दोनों हाथों से अञ्जली बाँधे (हाथ जोड़े) कमलासन पर सुशोभित और रेशमी वस्त्रों से

द्रुपदादीति मन्त्रेण स्नापयेत्प्रथमं बुधः । गायत्र्या च ततः पश्चाद्गन्धद्वारेति तैलकम् ॥५
सुनाभेति च मन्त्रेण द्वाभ्यामेव विशिष्यते । श्रीश्च ते इति कुसुमं फलिनीति च वै फलम् ॥६
काण्डादिति च मन्त्रेण दद्याद्दूर्वाशतं ततः । सिन्दोरिवेति सिन्दूरं विश्वामिति च मार्जनम् ॥७
समिच्छेत्यञ्जनं दद्याद्दुःस्थं सुरासुरा जपन् । चन्दनं यज्वभिर्जप्त्वा मानस्तोकेति चन्दनम् ॥८
यूपे चैव विशेषोयमुत्तराग्रं प्रविन्यसेत् । अद्यैव तेन मन्त्रेण स्थापयेदथ वारिणा ॥९
गायत्र्या प्रथमं चैव आपो हिष्ठेति वै जपन् । शन्नो देवीति द्रुपदां स्नापयेत्तदनन्तरम् ॥१०
अभिमन्त्र्याथ ब्रह्मेति त्रिरात्रं मन्त्रमीरयन् । योगं योगदृढं जप्त्वा पवित्रं विन्यसेत्ततः ॥११
त्वं गन्धर्वेति मन्त्रेण तथा सुभाभ इत्यपि । द्वाभ्यां तैलगन्धयुतं श्रीसूक्तेनापि पुष्पकम् ॥१२
धूरसीति च तथा धूपमात्रज्योतिर्भिर्दीपकम् । अनुमीमहतात्ति दद्याद्दूर्वाक्षतं ततः ॥१३
विश्वामीति च निम्न्यन्तकाण्डादिति तथाक्षतम् । सिन्दोरिवेति सिन्दूरं समिधेति तथाञ्जनम् ॥१४
पादोऽस्येत्यथ भुक्तं स्याद्याः फलिनीति पुनः फलम् । रूपं नेति दहेद्रूपं न सोचिति च पूजनम् ॥१५
युवा सुवासेति वस्त्रं नागगन्धेति चन्दनम् । ततो यमगृहाद्बाह्ये मण्डपान्तरमाश्रितः ॥१६
सुनातीति वचो दद्यात्ततश्चावाहयेत्प्रभुम् । तत्राधिवासनं कुर्याद्रक्षयेच्च सुरक्षिभिः ॥१७
आचार्यो यजमानश्च ऋत्विग्भोजनमाचरेत् । अक्षारलवणान्यासी दधि विश्वं तिलांस्त्यजेत् ॥१८

चाहिए ।३-४। विद्वानों को पहले 'द्रुपदादीति' इस मंत्र का उच्चारण करते हुए स्नान 'गायत्री' एवं 'गन्धद्वारेति' तथा 'सुनाभेति' इस मंत्र के उच्चारण पूर्वक तेल, एवं 'श्रीश्च ते इति' इस मंत्र का उच्चारण करते हुए पुष्प 'फलिनीति' इस मंत्र से फल, 'काण्डादिति' इस मंत्र से सौ दूर्वा, 'सिन्दोरिवेति' इस मंत्र से सिंदुर 'विश्वामिति' इस मंत्र से मार्जन, 'दुः स्थं सुरासुरेति' इससे अञ्जन, तथा 'मानस्तोकेति' इस मंत्र से

आधारणं चाधिवासं वक्ष्ये तन्त्रानुसारतः । सुनातेति वचो दद्यात्तैलं चैव शिवे त्रिभिः ॥१९
पञ्चभिर्ब्राह्मणैः सार्धं गन्धर्वा इति विस्मरन् । दद्याद्गन्धं तैलयुतं गन्धद्वारेत्यृचा पुनः ॥२०
याः फलिनीति च फलं पूगतानामवर्जनम् । कौशिकीरुत्तमोसीति दद्यात्खड्गं सुतीक्ष्णकम् ॥२१
रूपेन वेति मन्त्रेण मुद्गरं च निवेदयेत् । श्रीश्च ते इति कुसुमं विश्वानीति च सम्पठन् ॥२२
निर्मन्थनं ततः कार्यमिति साधारणो विधिः । ततोऽधिवासकल्पे तु प्रदेशे तु समाचरेत् ॥२३
विनाधिवासनं विप्राः प्रतिष्ठानं समाचरेत् । न तत्फलमवाप्नोति विवाहे शरणं दिशेत् ॥२४
ततः प्रयत्नतः कार्यं पूर्वाह्णे रात्रियोगतः । नित्ये नैमित्तिके काम्ये कारयेत्कुण्डमण्डपम् ॥२५
स्थण्डिले हस्तमात्रेण वालुकानिर्मितेऽपि च । त्रयोदशाङ्गुले हस्ते द्विहस्ते चापि वर्द्धते ॥२६
एकैकाङ्गुलको विप्राः पीठे नास्ति विचारणा । नवपञ्चक कुण्डे च लक्षादावपि शङ्कया ॥२७
ततो दशाङ्गुले पक्षे दशाङ्गं शृणुत द्विजाः । काष्ठं पत्रं च पुष्पं च मोदकं पिष्टकं तथा ॥२८
अन्नं च परमान्नं च ह्यवेक्ष्यं तिलमेव च । एतद्वै गृहपक्षे च विष्णुपक्षे तिलादितः ॥२९
शैवे यवादितः कार्या शाक्ते पुष्पादितो भवेत् । सूर्ये पक्षे पिष्टकादि गोपाले कृशरादितः ॥३०
कृष्णे च करवीरादि श्रीफलानि च त्रैपुरे । सारस्वते च श्रीवृक्षे मोक्षकामे निगद्यते ॥३१
इति श्री भविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे देवध्यानवर्णनं नामक षोडशोऽध्यायः ।१६

शास्त्रानुसार बता रहा हूँ, (सुनो)! 'सुनातेति' इस मंत्र के उच्चारण पूर्वक तीन ब्राह्मणों द्वारा (शिव के लिए) तेल, पाँच ब्राह्मणों द्वारा 'गन्धर्वेति' मंत्र के उच्चारण करके तैल युत गन्ध और 'गन्धद्वारेति' इस ऋचा के उच्चारण पूर्वक पुनः गन्ध प्रदान करना चाहिए ।१९-२०। 'याः फलिनीति' मंत्र से पूंगीफल

अथ सप्तदशोऽध्यायः

देवध्यानवर्णनम्

सूत उवाच

अष्टौ होतारो द्वारपालास्तथाष्टौ अष्टौ कार्या ब्राह्मणा याजकाश्च।
सर्वे शुद्धा लक्षिता लक्षणाद्यैरेकः कार्यो जापकोऽस्मिन्महात्मा ॥१
दिव्यैर्गन्धैर्गन्धमाल्यैः सुवर्णैस्तैलं कार्यं ब्राह्मणाः पञ्चविंशाः।
आवाप्यैस्तु द्विगुणैर्वै बलीयो दिव्यैर्वस्त्रैरर्हणादक्षिणाभिः ॥२
नार्हयित्वा यथोक्तेन कश्चित्पत्रं निवेशयेत् । अनर्हितेषु विप्रेषु न सम्यक्फलमाप्नुयात् ॥३
प्रतिष्ठादिषु सर्वेषु सम्यग्विप्रानथार्हयेत् । कुशद्विजं तु सर्वत्र अर्घ्यं विष्टरमात्रकम् ॥४
प्रदद्यादर्हणं सम्यक्पश्चात्पात्रं निवेदयेत् । विनार्हणं कृते तस्मिन्नरके परिपच्यते ॥५
प्रत्येकं ब्राह्मणा यज्ञे वेदमन्त्रेषु पारगाः । आचार्यो यदि कार्येषु वरयेद्दश गोत्रजान् ॥६
विशिष्टानामभावेऽपि कुर्यात्कुशमयान्द्विजान् । कुशप्रतिकृतौ चापि स्वगोत्रं स्वं द्विजं विना ॥७
न कुर्याच्चरणोद्देशं तथा प्रहरसंहतिम् । गोत्रादिकीर्तनान्तेषु स्वनामोद्देशमीरयन् ॥८
तुलापुरुषदाने च तथा च हाटकाचले । कन्यादाने तथोत्सर्गे कीर्तयेत्प्रवरादिकम् ॥९

अध्याय १७

न पात्रं प्रतिकृत्यर्थं न चालं सोदरं तथा । मृतभार्य्यो ह्ययभार्यश्च अपुत्रो मृतपुत्रकः ॥१०
शूद्रसंस्कारकश्चैव कृपणो गणयाजकः । प्रायश्चित्तगृहीतश्च राजयाजकपैशुनौ ॥११
शूद्रगेहनिवासी च शूद्रप्रेरक एव च । स्वल्पकण्ठो वामनश्च वृषलीपतिरेव च ॥१२
बन्धुद्वेषी गुरुद्वेषी भार्याद्वेषी तथैव च । हीनाङ्गश्चैव वृद्धाङ्गो भग्नदन्तश्च दाम्भिकः ॥१३
प्रतिग्राही च कुनखः पारदारिक एव च । श्वित्री कुष्ठी कुलोद्भूतो निद्रालुर्व्यसनार्थकः ॥१४
अदीक्षितः कदर्यश्च चण्डरोगी गलद्व्रणः । महाव्रणी च उदरी यज्ञपात्रं न कारयेत् ॥१५
वरणान्ते तु पात्राणां पूजामन्त्राञ्छृणु द्विज । प्रतिमन्त्रेण गन्धाद्यैरर्चयेन्मन्त्रवित्तमः ॥१६
ब्रह्ममूर्तिस्त्वमाचार्यः संसारात्पाहि मां विभो । त्वत्प्रसादाद्गुरो यज्ञं प्राप्तोस्मि यन्मयेप्सितम् ॥१७
चिरं मे शाश्वती कीर्तिर्यावल्लोकाश्चराचराः । प्रसीद त्वं महेशान प्रतिष्ठाकर्मसिद्धये ॥१८
त्वमादिः सर्वभूतानां संसारार्णवतारकः । ज्ञानामृतप्रदाचार्यो यजुर्वेद नमोऽस्तु ते ॥१९
ब्रह्मणैव समुद्भूत प्रकाशितदिगन्तर । शुद्धजाम्बूनदप्रख्य यजुर्वेद नमोऽस्तु ते ॥२०
प्रतप्तकनकाभास भासितद्युतिभूतल । मन्त्रप्रख्यानसंस्थान यजुर्वेद नमोऽस्तु ते ॥२१
प्रफुल्लकनकाभास भास्वरासुरभूषित । प्रकीर्णमन्त्रसम्भारविधिज्ञ प्रणतोऽस्मि ते ॥२२

प्रतिमा के लिए पात्रों की कल्पना नहीं की जाती है, उसी भाँति चाल के लिए सोदर की, जिसकी स्त्री का देहावसान हो गया हो, स्त्री हीन, पुत्र विहीन, मृत पुत्र वाले, प्रायश्चित के द्वारा गृहीत होने वाले, राजाओं के यज्ञ कराने एवं चुगुली वाले, शूद्र के घर निवास करने वाले, शूद्र द्वारा प्रेरित किये जाने वाले,

षडङ्गवेदवेदज्ञ ऋत्विङ्मोक्षप्रदो भव । प्रविश्य मण्डलं विप्राः स्वस्थाने स्थापयेत्क्रमात् ।।२३
वेद्याः पश्चिमभागे तु आचार्यं स्थापयेद्बुधः । कुण्डस्याग्रे तु ब्रह्माणं मण्डलस्यैव पश्चिमे ।।२४
होतारं स्थापयेत्तत्र विधिज्ञमथ चोत्तरे । द्वौ द्वौ कृत्वा ज्ञापकौ च खड्गधारकमेव च ।।२५
द्वारि द्वारि प्रयत्नेन द्वारपालाननुक्रमात् । वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रत्येकमथ स्थापयेत् ।।२६
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्वाससो युगलेन तु । यज्ञे सवितते योऽसौ पूज्यते पुरुषः सदा ।।२७
नारायणस्वरूपेण यज्ञं मे सफलं कुरु । यज्ञेषु साक्षी सर्वेषु यजुर्वेदार्थतत्त्ववित् ।।२८
ऋग्वेदार्थस्य तत्त्वज्ञ इन्द्ररूप नमोऽस्तु ते । मखश्रेष्ठेषु सर्वेषु येन मन्त्राः सुविस्तृताः ।।२९
यजुर्वेदार्थतत्त्वज्ञ ब्रह्मरूप नमोऽस्तु ते । मखश्रेष्ठेषु सर्वेषु एष एव विधिः स्मृतः ।।३०
माङ्गल्यं कर्मणां नित्यं सर्वज्ञं ज्ञानरूपिणम् । सिद्धये मम यज्ञस्य नमामि शिवरूपिणम् ।।३१
पालय त्वं दिशः सर्वा विदिशश्च तथा इमम् । दिक्पालरूपिणं विप्रं यज्ञसिद्धौ नमाम्यहम् ।।
न सङ्कल्पं[1] चरेद्यागं व्रतं देवार्चनं तथा ।।३२
सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । सङ्कल्पेन विना विप्रा यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।।३३
फलं चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यागं सङ्कल्पयेत्सुधीः ।।३४
कामात्परो नैव भवेन्निष्कामोऽपि न शोभनः । तस्मात्काममयं धर्मं विना मोक्षं न चाचरेत् ।।३५

नमस्कार है ।२२। षडङ्ग समेत वेद के मर्मज्ञ, एवं ऋत्विक् के मोक्ष प्रदायक हों, विप्रवृन्द ! इस भाँति कहते हुए मण्डल में प्रवेश करके क्रमशः उन्हें अपने-अपने स्थानों पर स्थापित करना चाहिए ।२३। विद्वान् को चाहिए कि वेदी के पश्चिम भाग में आचार्य, कुण्ड के अग्रभाग में ब्रह्मा, मण्डल के पश्चिम भाग में होता, और उत्तर की ओर विधान ज्ञाता को आसन पर प्रतिष्ठित करना चाहिए । प्रत्येक दरवाजे पर

सङ्कल्पेन विना यस्तु धर्मं चरति मानवः । न तस्य फलमाप्नोति नित्यनैमित्तिकस्य च ॥३६
न कुर्यात्स्थापने चैव कुर्याद्वै मण्डलान्तरे । गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ॥३७
जलाशयारामकूपसङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्यो ग्रहयज्ञे तु सम्मुखः ॥३८
महाव्रते प्रतिष्ठायां पात्रं ताम्रं हिरण्मयम् । राजताश्ममयं साङ्गं यद्यज्ञेषु प्रशस्यते ॥३९
यज्ञीयपात्रपुटकं हस्तस्थाने प्रकीर्तितम् । ऐश्यान्यां निक्षिपेत्तोयं प्रतिष्ठायां च पूर्वतः ॥४०
आकाशे निक्षिपेद्यागे व्रते ईशेऽपि नित्यके । पितृमेधे च गोयागे नरमेधे च दक्षिणे ॥४१
शुक्तिकांस्यादिहस्तैश्च ताम्ररौप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्तव्यो मृण्मये च कदाचन ॥४२
प्रणवं पूर्वमुच्चार्य यजेद्यज्ञेश्वरं स्मरेत् । गङ्गा चादित्यचन्द्रौ च द्यौर्भूमी रात्रिवासरौ ॥४३
सूर्यःसोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च । एते शुभाशुभास्येह कर्मणो नव साक्षिणः ॥४४
इत्युच्चार्य न्यसेद्धर्मं ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिं सृजेत् । अमृतं कृत्यपात्रे च ॐ तत्सदिति निर्दिशेत् ॥४५
धर्मः शुभ्रवपुः सिताम्बरधरः कार्योर्ध्वदेशे वृषो हस्ताभ्यामभयं वरं च सततं रूपं परं यो दधत् ॥
सर्वप्राणिसुखावहः कृतधियां मोक्षैकहेतुः सदा । सोयं पातु जगन्ति चैव सततं भूयात्सतां भूतये ॥४६
यज्ञसम्बन्धिविप्रांश्च एकाहेनैव योजयेत् । हविर्द्रव्याणि यांनि स्युरष्टयागांतरेऽपि च ॥४७
पुनः पुनर्नियोज्यानि ब्राह्मणा हविरग्रयः ॥४८
इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे देवध्यानवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ।१७

नैमित्तिक धर्मों का पालन करता है, उसे उसके फल से वञ्चित रहना पड़ता है ।३५-३६। जलपूर्ण गूलर के पात्र को मण्डल मध्य में स्थापित न करना चाहिए ।३७। जलाशय, उपवन, एवं कूपों की प्रतिष्ठा में पूर्वाभिमुख होकर संकल्प किया जाता है, उसी भाँति साधारण कार्य में उत्तराभिमुख और गृह यज्ञों में सम्मुख होना बताया गया है ।३८। महाव्रत तथा प्रतिष्ठा के कार्यों में ताँबे, सुवर्ण, चाँदी, एवं पत्थर के

अथाष्टादशोऽध्यायः

योगस्थापनदेवप्रतिष्ठापनवर्णनम्

सूत उवाच

माघादिमासेष्वपि षट्सु कार्या योगप्रतिष्ठा ऋषिभिः प्रणीता।
देवादिसंस्थापनमाहुरत्र यावन्न सुप्तो मधुसूदनश्च ॥१
वारे भृगोर्देवगुरोर्बुधस्य सोमस्य सर्वाः शुभदा भवन्ति।
लग्ने शुभस्थे शुभवीक्षिते वा कार्या प्रतिष्ठा च जलाशयानाम् ॥२
शुद्धा द्वितीया च तथा तृतीया त्रयोदशी चापि तथैव विप्राः।
तथापि सप्तम्यपि पौर्णमासी दशम्यसौ चाप्यथ पञ्चमी च ॥३
प्राणप्रतिष्ठा[1] च जलाशयादेरेताः प्रशस्तास्तिथयो भवन्ति।
अप्राप्य चैतानि शुभानि यानि कार्या प्रतिष्ठा विषुवद्वये च ॥४
षडशीतिलोकाप्ययनद्वयेन युगादिके पुण्यदिने शुभे च।
कार्या तडागादिजलाशयस्य प्राच्यां प्रतिष्ठा अथ चोत्तरे वा ॥५
सुचारु ईषत्प्रवणे च देशे सुवर्तुलः षोडशहस्तमण्डपः।
द्वारैश्चतुर्भिः प्रथितैरुपेतश्चतुर्मुखश्चापि भवेत्सुरेताः ॥६

पूर्वादिद्वारेषु चतुष्टयेषु प्लक्षादिभिस्तोरणकैः सुरेशः ।
प्लक्षस्तथोदुम्बरपिप्पलौ च न्यग्रोधकं चापि यथाक्रमेण ॥७
ऊर्ध्वे च हस्तानमितानि यानि विचित्रमाल्याम्बरभूषितानि ।
भूमौ यथाप्रीति च हस्तकानि भवन्ति चैतान्यपि तोरणानि ॥८
सर्वत्र यागेऽपि हि मण्डपस्य कार्या ध्वजा दिक्षु विदिक्षु शुभ्राः ।
दिक्पालवर्णाभपताकयुक्ता मध्ये च वै नीलपताकयुक्ताः ॥९
ध्वजाश्च यस्मिन्दशहस्तसम्मितास्तस्मिन्पताका अपि पञ्चहस्ताः ।
अरत्निमात्रा यदि मूलभागे पञ्चाङ्गुलाग्रे विनिबद्धगूढाः ॥१०
द्वारे च तस्मिंश्च निरूपिता वा रम्भा सुपुष्पा सुखशाड्वलाश्च ।
वचाभिवृक्षोत्तरपञ्चहस्ताः सपञ्चशाखा अपि तोरणानि ॥११
मुञ्जोद्भवैर्बर्हिसमुद्भवैर्वा सुरञ्जितश्चेत्त्रितपद्मपल्लवैः ।
पुष्टद्वये सूत्रितं वेष्टयेच्च तथेक्षुकाण्डैरथ यागमण्डपम् ॥१२
वेदिस्तथा मण्डपमध्यभागे कार्या च कोणेस्थितुषादिहीना ।
हस्तोच्छ्रिता रेखवती सुरेखपरिष्कृता हस्तचतुष्टयेन ॥१३
वेद्यां परित्यज्य दशाङ्गुलानि ऐशान्यतस्त्रीणि तथा पराणि ।
कुण्डाय दद्याच्चतुरस्रमेकमवस्थितं त्र्यङ्गुलमेखलोज्ज्वलम् ॥१४

प्लक्षपाकड़ आदि के तोरणों से सुसम्पन्न करना चाहिए, पाकड़ि, गूलर, पीपल, और बरगद के तोरण से

प्रासादे च तडागे च महारामे तथैव च । मण्डलं सर्वतोभद्रं प्रयत्नेनैव कारयेत् ॥१५
कुण्डं चापि प्रकुर्वीत यथाभ्यन्तरमेखलम् । बहिर्योनिगतं श्वेतं निश्छिद्रं समसूत्रकम् ॥१६
कुण्डानि कुर्यान्नवकुण्डपक्षे वेद्यास्तथोच्चैरविदिक्षु चैव ।
सर्वाणि सर्वत्र च मेखलानि षडस्रपञ्चास्रसमेखलानि ॥१७
अष्टास्रजान्यब्जत्रिकोणकानि तथार्द्धचन्द्रं चतुरस्रकं च ।
कुण्डस्य पूर्वोत्तरदिग्विभागे स्थाप्यो घटश्चन्दनचारुलिप्तः ॥१८
माल्याम्बराच्छादितपूर्णपाथाः सवृत्तपत्रश्च सुवर्णगर्भः ॥१९

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे योगस्थापनदेवप्रतिष्ठापनवर्णननामकं अष्टादशोऽध्यायः ।१८

अथैकोनविंशोऽध्यायः

देवग्रहपूजनविधानवर्णनम्

सूत उवाच

गतो यागगृहादन्यन्मण्डलान्तरमाश्रितः । यजमानस्तथा नित्यं कर्म कृत्वा यथाविधि ॥१
पञ्च देवान्नमस्कृत्य तथा यज्ञेश्वरं हरिम् । सङ्कल्पं च ततः कृत्वा ब्राह्मणानामनुज्ञया ॥२
एतस्मिन्पुण्यदेशे तु फलं गोत्रश्च वै यमः । वेदव्यासादिप्रणीतं यथाशास्त्रनिदर्शनम् ॥३

उपवन में मण्डल तथा सर्वतोभद्र का निर्माण प्रयत्न पूर्वक करना चाहिए ।१५। इस प्रकार के कुण्ड का निर्माण करना बताया गया है, जिसके भीतर मेखला, और ऊपरी भाग में बनायी गयी योनि के भीतर श्वेतवर्ण, छिद्र हीन, एवं सूत्रों द्वारा समान भाग किया गया हो ।१६। इस भाँति कुण्डों के निर्माण करना

यथायथा स्वतन्त्रोक्तं पुण्यारण्याभिधायकम् । जलाशयप्रतिष्ठायां करिष्ये विधिवद्द्विजाः ॥४
यथायथा च कल्पोक्तं यथाकुण्डं विधानतः । साधिवासं यथैवैकः पुण्यारण्यविधायकः ॥५
जलाशयप्रतिष्ठां च करिष्ये विधिवद्द्विजाः । सङ्कल्पमेवं कृत्वा तु वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥६
मातृयागं पुरस्कृत्य वृद्धिश्राद्धं समापयेत् ॥७
भेर्यादिघोषेण सुमङ्गलेन पद्मं लिखेदत्र सषोडशाक्षरम् ।
इन्द्रादिदिक्पालवरायुधानि समुल्लिखेदेव दिशि स्थितानि ॥८
ब्रह्मेशान्वरयेत्सर्वानाचार्यं तु विशेषतः । स्वर्णकुण्डलयुग्मेन तथा ताम्रादिभाजनैः ॥९
नानारत्नैश्च वस्त्रैश्च आचार्यं वरेद्बुधः । हेमालङ्कारयुग्मैश्च वासोभिर्विविधैरपि ॥१०
यथामानं यथाशक्ति यथाभिवृणुयाद्बुधः । रचिता यजमानेन ध्रुवं स्वस्त्यस्तु ते इति ॥११
ततः सर्वौषधीभिश्च यजमानः सपत्निकः । आपोहिष्ठेतिमन्त्रेण स्नापयामासुरप्रजाः ॥१२
यवगोधूमनीवारतिलश्यामाकशालयः । प्रियङ्गुव्रीहयश्चाष्टौ सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥१३
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः । सर्वौषध्युदकस्नातः स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥१४
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः पुरोहितपुरःसरः । नानामङ्गलघोषेण भेरीपटहनिस्वनैः ॥१५
यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् ॥१६

हुए उनकी जिस प्रकार स्वतन्त्र उक्तियां हैं, द्विजवृन्द ! इस जलाशय की प्रतिष्ठा कर्म में मैं विधान पूर्वक उन्हें सम्पन्न करूँगा। कल्पों में बताये गये विधानानुसार कुण्ड का निर्माण एवं अधिवास समेत उस

चरके पूजयेद्विघ्नं गङ्गां च यमुनां तथा । पार्श्वयोश्चार्धतो लक्ष्मीं प्रतिहरमनुक्रमात् ॥१७
वेदिं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुर्याद्यथाविधि । उपविश्य ततस्तस्मिन्ब्राह्मणानुमते स्थितः ॥१८
स्वस्ति वाच्यं ततः कृत्वा पञ्च देवान्प्रपूजयेत् । भूतोत्सादं ततः कृत्वा विकिरान्विकिरेद्भुवि ॥१९
अपक्रामन्तु ये भूता ये चास्मिन्विघ्नकारकाः । यस्मान्नो नान्त्रि वर्तन्ते यज्ञमात्रं प्रवर्तताम् ॥२०
पूजयेदासनं पश्चात्स्वकीयं पुष्पचन्दनैः । नमोनन्तासनायेति तथा पद्मासनाय च ॥२१
विमलासनाय च नमो नमः सारासनाय च । योगासनाय च नमः पृथिव्यै नम इत्यपि ॥२२
ततो भूमितले वामहस्तं दत्त्वा पठेन्नरः । पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ॥२३
त्वं च धारय मां नित्यं पवित्रमासनं कुरु । सूर्यायार्घ्यं ततो दत्त्वा गुरुं नत्वा कृताञ्जलिः ॥२४
देवं हृत्पद्मके नीत्वा प्राणायामत्रयं चरेत् । ततोऽर्चयेद्विघ्नराजमैशान्यां च घटोपरि ॥२५
गन्धपुष्पैस्तथा वस्त्रैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि । गणानां त्वेति मन्त्रेण ब्रह्माणं तदनन्तरम् ॥२६
आब्रह्मन्निति ऋचा तद्विष्णोरिति संस्मरन् । वासुदेवं ततः पश्चाद्बलिभिर्गन्धचन्दनैः ॥२७
ततो देवशरीरं तु नवमासाद्य त्रिंशतम् । वेद्याश्च परितः सर्वान्स्वे स्वे स्थाने यथाक्रमम् ॥२८
ततो राजाधिराजेन भूतशुद्धिं समाचरेत् । ततो बुद्बुदमध्ये तु श्वेतपद्मासनस्थितम् ॥२९
शुद्धस्फटिकसङ्काशं शङ्खकुन्देन्दुसप्रभम् । किरीटकुण्डलयुतं सितं पङ्कजधारिणम् ॥३०

चरक में विघ्न, गंगा, और यमुना, पार्श्व, के अर्ध भाग में लक्ष्मी की पूजा द्वारपाल के क्रम से करके वेदी की प्रदक्षिणा तथा विधान पूर्वक नमस्कार के उपरांत आसन-आसीन होकर ब्राह्मणों की सम्मति से स्वस्ति-वाचन एवं पाँचों देवों की पूजा करके पश्चात् भूत-शुद्धि और विकरों के लिए उसे दान करना चाहिए।

शुक्लमाल्याम्बरं शुक्लं शुक्लगन्धानुलेपनम् । अहितुण्डासनस्थं च पाशहस्तं महाबलम् ॥३१
स्तूयमानं सुरगणैः सिद्धगन्धर्वसेवितम् । सुचारुवदनं देवं पद्ममालोपशोभितम् ॥३२
राजीवलोचनं नित्यं नागलोकोपशोभितम् । मकरग्राहकूर्माद्यैर्नानाजलचरैर्वृतम् ॥३३
जलाशयगतं देवं चिन्तयेज्जलशायिनम् । ततो न्यासं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गत्वावशोभितम् ॥३४
अर्घ्यपात्रं ततः कृत्वा त्रिभागजलपूरितम् । अष्टधा मूलमन्त्रं च जप्त्वा तेनोदकेन च ॥३५
आसनं यागवस्तूनि प्रोक्षयेत्तेन वारिणा । अरुणाय विद्महे तमोघ्नाय च धीमहि ॥३६
तन्नो अरुणः प्रचोदयादिति स्नानं समाचरेत् । ततो गणेशमैशान्यामाग्नेय्यां गुरुपादुकाम् ॥३७
धर्माधर्मादिकान्सर्वान्सत्त्वादीनथ चार्चयेत् । सूर्यसोमजलादीनां मण्डलानि यथाक्रमम् ॥३८
मध्ये शक्तिं च क्षीरोदमनन्तं पृथिवीं तथा । कूर्मं चाधारशक्तिं च सुमेरुं मन्दरं तथा ॥३९
पश्चतत्त्वं समभ्यर्च्य साङ्गोपाङ्गमनन्तरम् । ततः श्वेतं च कुसुमं साक्षतं योगमायया ॥४०
गृहीत्वा पूर्ववद्देशे स्थापयेत्कलशोपरि । आवाहनं ततः कृत्वा मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥४१
एह्येहि भगवन्वरुण एष यज्ञः प्रवर्तते । यज्ञभागं गृहाणेदं त्वामेवावाहयाम्यहम् ॥४२
एवमावाह्य लोकेशमष्टौ मुद्राः प्रदर्शयेत् । गायत्र्या स्नापयित्वा तु दद्यात्पाद्यादिकत्रयम् ॥४३
पुष्पाञ्जलिं ततो दत्त्वा मूलमन्त्रेण देशिकः । पूर्वादिपत्रमूलेषु धर्मादीन्पूजयेद्बुधः ॥४४

कमल धारण किये, शुक्ल वर्ण की माला एवं वस्त्र से सुसज्जित, शुक्लवर्ण, शुक्ल गन्ध का अनुलेपन किये, साँप के मुखासन पर विराजमान और हाथ में पाश (फांस) लिये, महाबली, सुरगणों द्वारा स्तुति सम्पन्न सिद्ध गन्धर्व से सुसेवित, सौन्दर्यपूर्ण बदन, कमल की माला से विभूषित उस देव का, जो कमल के समान नेत्र, दिव्य नाग लोक में ... मकर, ग्राह, कछवे आदि जलचरों से पूर्ण, और जलाशय में स्थित हैं

सत्त्वाद्याः पूजयेत्तत्र तेषामेव वराङ्गनाः । ज्ञानं धर्मं च सोमं च रजः सत्त्वं तमस्तथा ॥४५
पूर्वादिपत्रमध्ये तु ग्रहानष्टौ प्रपूजयेत् । पत्राग्रे लोकपालानामग्न्यादीनायुधांस्तथा ॥४६
कर्णिकादक्षिणे पूर्वं वामे चापि शचीपतिम् । पूर्वपत्रे तु ब्रह्माणं पूजयेत्सितपङ्कजैः ॥४७
नैर्ऋत्ये वरुणस्याथ मध्येऽनन्तं प्रपूजयेत् । पीठमन्त्रेषु पूर्वादिब्रह्माणं च शिवं तथा ॥४८
विष्णुं चापि गणेशं च पृथिवीं गन्धचन्दनैः । जपेन्मन्त्रं साष्टशतं सहस्रं विजपेद्बुधः ॥४९
जानुभ्यामवनीं गत्वा विजयाख्यस्तवं पठेत् । ईशानादिपीठकोणेषु कमलामम्बिकां तथा ॥५०
नैर्ऋत्यां विश्वकर्माणं वायव्ये तु सरस्वतीम् । पूर्वादिद्वारदेशे तु मरुतं चावहादिकम् ॥५१
आवहं प्रवहं चैव तथैवोद्वहसंवहौ । विन्यसेत्पश्चिमे द्वारि निवहं च परीवहम् ॥५२
विन्यसेदुत्तरद्वारि मरुतं च पराभवम् । आग्नेयादिषु कोणेषु बहिष्पीठं ततो जयेत् ॥५३
पिशाचान्राक्षसान्भूतान्वेतालांश्च तथा क्रमात् । क्षोभकः कामरूपश्च सौभद्रो मरुतस्तथा ॥५४
गोमुखो नन्दभद्रश्च द्विजिह्वो मलिनस्तथा । हस्तिकर्णो विशालाख्यः सप्तरक्षोगणः स्मृतः ॥५५
भूमिदो वरदश्चैव जयन्तः क्षोभकस्तथा । विवस्वन्तः सुदन्तश्च एते भूतगणाः स्मृताः ॥५६
अङ्गदो नीलकर्णोऽसौ वसन्तो यावकस्तथा । घोररूपा महाकाया वेतालाश्च प्रकीर्तिताः ॥५७
गन्धपुष्पाक्षतैर्भक्त्तं सर्वे देवा ग्रहादयः । ध्यानवर्णानुरूपेण पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥५८
ध्यायेदादित्यमारक्तं रक्तपद्मासनस्थितम् । रक्ताम्बरधरं रक्तं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥५९
यवविद्रुमसङ्काशं सिन्दूरारुणसप्रभम् । आकृष्णेनेति मन्त्रेण स्थापयेत्कलशोपरि ॥६०

ज्ञान, धर्म, सोम, रज, सत्व, तम एवं पूर्वादि पत्रों के मध्य भाग में स्थित आठों ग्रहों की अर्चा सुसम्पन्न करनी चाहिए । तथा पत्तों के अग्रभाग में लोकपालों के आग्नेयादि अस्त्रों की पूजा करने पर कर्णिका के दक्षिण भाग में सर्व प्रथम बाँये ओर स्थित शचीपति (इन्द्र) और पूर्व पत्ते पर [illegible]

इहागच्छेति चावाह्य पाद्यार्घ्यैश्च पृथग्विधैः । गन्धपुष्पादिभिर्भक्त्या पूजयेत्तं यथाविधि ॥६१
बलिं च लोहितं दद्यात्पायसं दधिखण्डकम् । घृतलिप्तं च शाल्यन्नं पताकां रक्तवर्णिकाम् ॥६२
श्वेताम्बरधरं श्वेतं शुक्लगन्धानुलेपनम् । द्विभुजं वरदं देवं गदाहस्तं महाबलम् ॥६३
नानाभरणसम्पन्नं सिद्धगन्धर्वसेवितम् । शुक्लपद्मासनस्थं चाश्वं दद्याच्छ्वेतभूषितम् ॥६४
इमं देवा इति मन्त्रेण स्थापयेत्पूर्वदिग्दले । सितवस्त्रैश्च पुष्पैश्च शुक्लमाल्यानुलेपनैः ॥६५
पायसैः श्वेतबलिभिर्दधिभक्तं निवेदयेत् । धूपैः श्वेतपताकाभिर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥६६
रक्तमाल्याम्बरं देवं रक्ताभरणभूषितम् । सुचारुनयनं रक्तं रक्तपद्मासनस्थितम् ॥६७
किरीटकुण्डलधरं मेषकण्ठं चतुर्भुजम् । वरदं यज्ञनाशं च शूलशक्तिगदाधरम् ॥६८
सर्वकामप्रदं देवं सिद्धगन्धर्वसेवितम् । चिन्तयेत्परया भक्त्या मङ्गलं धरणीसुतम् ॥६९
अग्निमीळेति मन्त्रेण स्थापयेदग्निदिग्दले । पूजयेद्रक्तपुष्पैश्च रक्तमाल्यानुलेपनैः ॥७०
धूपै रक्तपताकाभिर्गुडभक्तनिवेदनैः । अतसीपुष्पसङ्काशं कर्णिकारसमप्रभम् ॥७१
रौहिणेयं महाकायं नीलनीरजलोचनम् । प्रशान्तवदनं देवं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् ॥७२
खड्गचर्मधरं तद्वद्गदापरशुधारिणम् । पद्मासनगतं देवं पीतपद्मासनस्थितम् ॥७३
नानाभरणसम्पूर्णं मृगेन्द्रवरवाहनम् । उद्बुध्यस्वेति मन्त्रेण याम्यां तु स्थापयेद्बुधम् ॥७४

करने के उपरांत 'इहागच्छेति' (यहाँ आइये) ऐसा कहकर आवाहन और पाद्य-अर्घ्य के लिए जल तथा भाँति-भाँति के गन्ध-पुष्पों द्वारा भक्ति विधान पूर्वक पूजा करनी चाहिए।५९-६१। तदुपरांत रक्तवर्ण की बलि, खीर, दही, खांड, घी मिश्रित साठी (चावल) के भात और रक्तवर्ण की पताका प्रदान करनी

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः पीतगन्धानुलेपनैः । वस्त्रैः पीतपताकाभिर्बलिभिः कृशरान्वितैः ॥७५
पीतवर्णं गुरुं ध्यायेत्पीतपद्मासनस्थितम् । पीताभरणसम्पन्नं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् ॥७६
वरदं दण्डहस्तं च साक्षसूत्रकमण्डलुम् । पूज्यमानं सुगन्धर्वैः सेन्द्रैर्देवगणैरपि ॥७७
बृहस्पतय इति मन्त्रेण नैर्ऋत्यां दिशि संस्थितम् । पीतचन्दनगन्धैश्च पीतवस्त्रादिभूषणैः ॥७८
धूपैः पीतपताकाभिःपीतोदकनिवेदनैः । पूजयेत्परया भक्त्या पुरन्दरपुरोहितम् ॥७९
ध्यायेच्छुक्रं भृगुसुतं श्वेतपद्मासनस्थितम् । चतुर्भुजं महाकायं वरदं दण्डधारिणम् ॥८०
महाबाहुं विशालाक्षं साक्षसूत्रकमण्डलुम् । स्तूयमानं मुनिश्रेष्ठैः सेवितं दैत्यपुङ्गवैः ॥८१
सिंहासनगतं देवं नीलेन्दीवरलोचनम् । विलसत्पुण्डरीकस्य मालाभिरुपशोभितम् ॥८२
नानादैत्येन्द्रपुत्रांश्च पाठयन्तं मुहुर्मुहुः । नानाशस्त्रास्त्रचतुरं नानाशास्त्रविशारदम् ॥८३
एवं ध्यात्वा भृगुश्रेष्ठं जपन्मन्त्रात्परिस्रुतम् । मनसा भक्तियुक्तेन स्थापयेत्पश्चिमे दले ॥८४
सितचन्दनवस्त्रैश्च धूपमाल्यानुलेपनैः । धूपैः श्वेतपताकाभिः सक्तुभिः क्षीरसंयुतैः ॥८५
पूजयेत्परया भक्त्या पुण्डरीकाक्षतैरपि । ध्यायेत्सौरिं चतुर्बाहुं शूलहस्तं वरप्रदम् ॥८६
इन्द्रनीलनिभं श्यामं दिव्यबाणधनुर्धरम् । इन्दीवरासनस्थं च सरोजवरसप्रभम् ॥८७
नीलाम्बरधरं नीलपद्ममालोपशोभितम् । घोररूपं महाकायं छायाहृदयनन्दनम् ॥८८

गन्ध, पुष्प, पीत गंध के अनुलेपन, वस्त्र, पीत वर्ण की पताका बलि कृशरान्न समेत उसकी पूजा करनी चाहिए ।७०-७५। पीत कमल के आसन पर आसीन, पीतवर्ण के आभरणों से भूषित, पीताम्बर धारण किये, चार भुजाएँ, वरदायक, हाथों में दण्ड, अक्षसूत्र (रुद्राक्ष) की माला एवं कमण्डलु लिए, सौन्दर्य पूर्ण

शन्नो देवीति मन्त्रेण वायव्यां दिशि विन्यसेत् । कृष्णचन्दनवस्त्रैश्च कृष्णमाल्यानुलेपनैः ॥८९
धूपैर्नीलपताकाभिर्बलिभिर्माषमिश्रितैः । धूम्रवर्णं सदा केतुं गदाहस्तं वरप्रदम् ॥९०
द्विभुजं भीमकायं च धूम्राक्षं धूम्रवाससम् । केतुं कृण्वन्निति मन्त्रेण ऐशान्यां स्थापयेद्दिशि ॥९१
धूम्रवर्णैश्च माल्यैश्च धूम्रगन्धानुलेपनैः । धूम्रधूम्रपताकाभिर्बलिभिर्माषमिश्रितैः ॥९२
पूजयेत्परया भक्त्या केतुं सर्वार्थसिद्धिदम् । लोकपालानहं वक्ष्ये सर्वसिद्धिप्रदायकान् ॥९३
येषु पूजितमात्रेषु नालभ्यं विद्यते क्वचित् । देवराजं ततो ध्यायेत्पुष्पबाणचयप्रभम् ॥
द्विभुजं पीतसङ्काशं नीलेन्दीवरलोचनम् ॥९४
रक्तोत्पलधरं तद्वत्पीतवासःसमन्वितम् । चामरासक्तहस्तैश्च कन्यारत्नैश्च शोभितम् ॥९५
इन्द्राणीं चिन्तयेद्वामे उत्पलद्वयधारिणीम् । एवं सम्पूजयेद्भक्त्या सुरराजं जगत्प्रभुम् ॥
श्रोतारमिति मन्त्रेण स्थापयेत्कर्णिकोत्तरे ॥९६
पूजयेत्परया भक्त्या धूपगन्धानुलेपनैः । नानाविधोपहारैश्च पताकाभिर्ध्वजैरपि ॥९७
बलिं क्षीरान्वितं दद्यान्मोदकं सितशर्कराम् । उत्तप्तस्वर्णसङ्काशं वीतिहोत्रं चतुर्भुजम् ॥९८
अर्धचन्द्रसमस्थं च अजवाहनमुत्तमम् । ज्वालावितानसंरक्तं मूर्ध्नि सप्तशिखान्वितम् ॥९९
वरदं विभयं मालां दक्षे सूत्रं कमण्डलुम् । त्रिनेत्रं रक्तनयनं जटामुकुटमण्डितम् ॥१००
नानाभरणसम्पन्नं सिद्धगन्धर्वसेवितम् । अग्निजिह्वेति मन्त्रेण स्नापयेदग्निदिग्दले ॥१०१

सविधान करनी चाहिए, कृष्ण चन्दन, वस्त्र, कृष्ण वर्ण की माला, अनुलेपन धूप, नील वर्ण की पताका, उरद मिश्रित बलि प्रदान करना चाहिए। धूएँ के समान वर्ण, हाथ में गदा लिए, वर प्रदायक, दो भुजा,

पूजयेद्रक्तपुष्पैश्च रक्तमाल्यानुलेपनैः । धूपै रक्तपताकाभिर्बलिभिः पायसैरपि ॥१०२
नीलाञ्जनचयप्रख्यं नीलसिंहासनस्थितम् । महामहिषमारूढं दण्डपाशधरं विभुम् ॥१०३
करालवदनं भीमं ज्वालाघूर्णितलोचनम् । घोरदंष्ट्राकरालैश्च किङ्कराणां गणैर्वृतम् ॥
महिषं चिन्तयेद्वामे चित्रगुप्तं च दक्षिणे ॥१०४
अच्छीयस इति मन्त्रेण स्थापयेद्यमदिग्दले । पूजयेत्परया भक्त्या धर्मराजं जगद्गुरुम् ॥
राक्षसेन्द्रं महाकायं कृष्णवर्णं द्विबाहुकम् ॥१०५
नानाभरणसम्पन्नं खड्गहस्तं महाबलम् । वरमुक्ताविमानस्थं घोररूपं जलेश्वरम् ॥१०६
एष ते इति मन्त्रेण नैर्ऋत्यां स्थापयेद्दिशि । कृष्णचन्दनवस्त्रैश्च कृष्णमाल्यानुलेपनैः ॥१०७
धूपैः कृष्णपताकाभिर्बलिभिर्माषमिश्रितैः । शुद्धस्फटिकसङ्काशं शङ्खकुन्देन्दुसप्रभम् ॥१०८
द्विभुजं पाशहस्तं च सुन्दराङ्गं वरप्रदम् । वरुणस्येति मन्त्रेण स्थापयेत्पश्चिमे दले ॥१०९
सितचन्दनधूपैश्च पताकाभिर्ध्वजैरपि ॥११०

समीरणं कुञ्जरवर्णसन्निभं मृगाधिरूढं द्विभुजं द्विनेत्रम् ।
ध्वजाम्बरं चापि दधानमेकं नीलाम्बरं मेघगणैर्वृतं च ॥१११

नीलचन्दनवस्त्रैश्च नीलमाल्यानुलेपनैः । पूजयेत्परया भक्त्या पताकाभिर्ध्वजैरपि ॥११२
धूपैर्नीलपताकाभिर्बलिभिः पायसैरपि ॥११३

ध्यायेद्द्विनेत्रं द्विभुजं धनेशं पीताम्बरं वै नरवाहनं च ।
गदाधरं भक्तवरप्रदं च आवाहयेदुत्तरपद्मपत्रे ॥११४

पश्चात् रक्तवर्ण के पुष्प, माला, लेप, धूप, रक्तपताका, और खीर की बलि समेत उनका पूजन सुसम्पन्न

गन्धचन्दनवस्त्रैश्च पीतमाल्यानुलेपनैः ॥११५
धूपैः पीतपताकाभिर्बलिभिः पायसैरपि ॥११६
स्निग्धकर्पूरसङ्काशं तुषारकिरणप्रभम् । त्रिशूलतुम्बुरुधरं तथाभयवरप्रदम् ॥११७
उत्तुङ्गवृषभारूढं त्रिनेत्रं भस्मभूषितम् । कपालमालिनं तद्वत्खण्डेन्दुकृतशेखरम् ॥११८
एवं ध्यात्वा महेशानं स्थापयेदीशदिग्दले ॥११९
पूजयेत्परया भक्त्या भक्ष्यभोज्यैरनेकशः ॥१२०
सितध्वजपताकाभिर्बलिभिः पायसादिभिः । त्वमीशान इति मन्त्रेण ऋषिं छन्दः समीरयन् ॥१२१
ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं शोणपद्मसमप्रभम् । राजीवलोचनं तद्वत्पद्मगर्भसमप्रभम् ॥१२२
पद्मासनस्थितं तद्वच्छ्वेतवस्त्रं चतुर्भुजम् । चतुर्मुखं सुरश्रेष्ठं मेघगम्भीरनिस्वनम् ॥१२३
राजहंससमायुक्तं विमानवरसंस्थितम् । स्रुकस्रुवौ दक्षिणे हस्ते वामे दण्डं कमण्डलुम् ॥१२४
कुर्वाणमिव लोकांस्त्रीन्सिद्धगन्धर्वसेवितम् । आज्यस्थालीं तथैवाग्रे कुशांश्च समिधं तथा ॥१२५
वामपार्श्वे तु सावित्रीं दक्षिणे तु सरस्वतीम् । आब्रह्मन्निति मन्त्रेण स्थापयेत्पूर्वदिग्दले ॥१२६
नानाभक्ष्योपचारैश्च पूजयेद्गन्धचन्दनैः । धूपैः श्वेतपताकाभिर्बलिभिश्चाज्यपायसैः ॥१२७
अनन्तं शुक्लवर्णाभं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् । शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं जगदीश्वरम् ॥१२८
आधारभूतं जगतां स्वर्णयज्ञोपवीतिनम् । नानाभरणसम्पन्नं फणाशतसमन्वितम् ॥१२९

(कुबेर) की स्थिति कमल पत्र के उत्तर की ओर करके गन्ध, चन्दन, वस्त्र, पीत वर्ण की माला, लेप, धूप, पीत पताका, खीर की बलि समेत पूजा सुसम्पन्न करनी चाहिए। मनोरम कपूर के समान वर्ण,

ॐ नमोस्त्विति मन्त्रेण स्थापयेद्वरुणान्तरे । पूजयेद्भक्ष्यभोज्यैश्च दीपगन्धानुलेपनैः ॥१३०
धूपैः श्वेतपताकाभिर्बलिभिश्चैव निर्मितैः । ततो मण्डलपूर्वे तु ब्रह्माणं पीतवाससम् ॥१३१
चतुर्भुजं चतुर्वक्त्रं स्रुवहस्तं वरप्रदम् । बिभ्रतं च श्रुतं तद्वत्तथादण्डकमण्डलू ॥१३२
आब्रह्मन्निति मन्त्रेण पूजयेद्गन्धचन्दनैः । दक्षिणे त्र्यम्बकं ध्यायेच्छूलखट्वाङ्गधारिणम् ॥१३३
वरदं डमरुधरं नागयज्ञोपवीतिनम् । निबद्धजूटचन्द्रार्धं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥१३४
कपालमालिनं देवं भुजङ्गाभरणान्वितम् । त्रिनेत्रं कुन्दसङ्काशं भूतप्रेतगणैर्वृतम् ॥१३५
त्र्यम्बकं चेति मन्त्रेण पूजयेन्मधुपायसैः । अतसीपुष्पसङ्काशं हारकेयूरभूषितम् ॥१३६
नानाभरणसम्पन्नं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम् । दक्षिणे च गदां चक्रं वामे शङ्खं सपद्मकम् ॥१३७
श्रिया दक्षिणतो वामे सरस्वत्या समन्वितम् । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्थापयेत्पश्चिमे ततः ॥१३८
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः पायसेन घृतेन च । गणेशं तु चतुर्बाहुं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ॥१३९
गजेन्द्रवदनं देवं श्वेतवस्त्रं चतुर्भुजम् । परशुं लगुडं वामे दक्षिणे दण्डमुत्पलम् ॥१४०
मूषकस्थं महाकायं शङ्खकुन्देन्दुसप्रभम् । युक्तं बुद्धिकुबुद्धिभ्यामेकदन्तं भयापहम् ॥१४१
नानाभरणसम्पन्नं सर्वापत्तिविनाशनम् । गणानां त्विति मन्त्रेण विन्यसेदुत्तरे ध्रुवम् ॥१४२

उत्तप्तजाम्बूनदहेमसन्निभां लक्ष्मीं सरोजासनसंस्थितां शुभाम् ।
वामे सरोजं दधतीं तथैव हस्ते च दक्षे धृतचामरां च ॥१४३

प्रतिष्ठा, 'ओं नमोस्त्विति' इस मंत्र के उच्चारण पूर्वक वरुण को मध्य में करके भक्ष्य-भोज्य, दीप, गन्ध एवं लेप, धूप, श्वेत पताका तथा बलि समेत उनकी पूजा सुसम्पन्न करने के उपरांत मण्डल के पूर्व भाग में

श्रीश्च तेति च मन्त्रेण ऐशान्यां मण्डलाद्बहिः । स्थापयेत्पूजयेद्भक्त्या सितचन्दनपङ्कजैः ॥१४४
मोदकं परमान्नं च यवक्षीरं निवेदयेत् ॥१४५

ततो देवीमम्बिकां दिव्यरूपां ब्रह्मेन्द्राद्यैः स्तूयमानां त्रिनेत्राम् ।
सिंहेशस्थां तप्तजाम्बूनदाभां चन्द्रार्द्धेनाबद्धमौलिं जटाभिः ॥१४६
दिव्यैर्वस्त्रैर्बाहुभिः साग्रलम्बैर्दिव्यैर्माल्यैर्भूषणैः स्वैरुपेताम् ।
ब्रह्मेन्द्राद्यैर्दुर्जयां माहिषास्यं तीक्ष्णैरस्त्रैर्दानवं मर्दयन्तीम् ॥१४७
शूलं तीक्ष्णं बाणशक्ती च तीक्ष्णे खड्गं तीक्ष्णं बिभ्रतीं दक्षिणेन ।
चापं पाशं खेटकं चाङ्कुशं च घण्टां वामे बिभ्रतीं वै कुठारम् ॥१४८
शिरश्छेदादर्धजातं कबन्धं खड्गं तीक्ष्णं बिभ्रतीं दैत्यराजम् ।
नागैः पाशैर्वेष्टियित्वा समन्ताच्छूलेनैनं निघ्नतींदेहमध्ये ॥१४९
सेन्द्रैर्देवैः स्तूयमानां सुवेणीं गन्धर्वाद्यैः सिद्धसङ्घैश्च सेव्याम् ।
नानावस्त्रैर्भूषणैर्दीप्यमानां ध्यायेद्देवीमम्बिकामुज्ज्वलन्तीम् ॥१५०
वस्त्रैर्माल्यैर्यक्षधूपैर्वितानैर्भक्ष्यैर्भोज्यैर्मोदकैः[१] पायसैश्च ।
मांसैः पिष्टैश्छागलाद्यैरशेषः पूज्या देवी चण्डिकाऽभीष्टदा च ॥१५१

श्यामां च पृथिवीं ध्यायेत्पङ्कजद्वयधारिणीम् ॥१५२
मण्डूकस्थां द्विभुजां स्योना पृथिवीति चार्चयेत् । नैर्ऋत्यां विश्वकर्माणं द्विभुजं टङ्कधारिणम् ॥१५३

में चामर धारण किये, उस लक्ष्मी का मण्डल के बाहर ईशान कोण में 'श्रीश्च तेति' इस मंत्र के उच्चारण

उत्पलं दक्षिणे हस्ते पद्मस्थं पीतवाससम् । एवं ध्यात्वा ततो ब्रह्मन्निति मन्त्रेण पूजयेत् ।।१५४
स्वस्थां सरस्वतीं ध्यायेद्वरदाभयदायिनीम् । पीतवस्त्रां सुमुकुटां देवगन्धर्वसेविताम् ।।१५५
यामधा इति मन्त्रेण पूजयेत्सितचन्दनैः । बलिं श्वेतचरुं दद्यात्कृशरं यावकं तथा ।।१५६
स्थापयेद्वामदिग्भागे कुन्दपुष्पैः प्रपूजयेत् । पूर्वादिद्वारदेशे तु पूजयेच्च मरुद्गणैः ।।१५७
अग्न्यादिषु च कोणेषु बहिर्भूतान्समाचरेत् । पिशाचा राक्षसा भूता वेतालकपिजातयः ।।१५८
निर्णासाश्चैव ते सर्वे रौद्रा विकृतरूपिणः । ततो मण्डलमध्ये तु वारुणं पूर्ववर्त्मना ।।१५९
पूरयेत्कलशे तत्र सुवर्णादिविनिर्मितम् । कूर्मं कूर्माकृतिं कुर्याच्छुद्धस्वर्णेन सत्तमाः ।।१६०
बृहत्पर्वप्रमाणेन राजतस्य च दुर्ल्लभम् । पादं पादेन मानेन अङ्गुलं परिमण्डलम् ।।१६१
प्रौष्ठीमत्स्यं तथा कुर्यात्कुलीरं ताम्रनिर्मितम् । तेनैकस्य विनिर्माणं द्वयङ्गुलायामविस्तृतम् ।।१६२
तथा मानेन मण्डूकं तां भूमिं मुनिसत्तमाः । शिशुमारं च वै सम्यक्तोलकद्वयनिर्मितम् ।।१६३
अङ्गुलत्रयदीर्घं च तथा तस्याकृतिर्भवेत् । सितचन्दनवस्त्रैश्च पूजनीयाः समन्ततः ।।१६४
यावकैश्च विशेषेण बहुमन्त्रविशारदान् । बह्वृचौ पूर्वमत्स्यार्थे दक्षिणे तु यजुर्विदौ ।।१६५
सासनौ पश्चिमे चाथ उत्तरेऽथर्वणौ स्मृतौ । जयध्वमिति तान्ब्रूयाद्धोतृकान्पुनरेव हि ।।१६६
स्थापयित्वा पृथक्सूत्रे सर्पं च मातरुद्दीपमेव च । पश्चाङ्गं शिवसूक्तं च यथा विष्णोर्हरस्य च ।।१६७

नैऋत्य कोण में स्थित विश्वकर्मा का जो दो भुजा, टंक, दहिने हाथ में कमल पुष्प धारण किये, कमलासन पर सुशोभित, एवं पीत वस्त्र वाले उस विश्वकर्मा का इस भाँति ध्यान करके 'ब्रह्मान्निति' इस मंत्र के उच्चारण पूर्वक पूजन करना चाहिए । स्वस्थ, वर एवं अभय दान देने वाली पीताम्बर धारणी, मुकुट से सुशोभित एवं देव-गन्धर्व सेवित उस सरस्वती का इस भाँति ध्यान करके 'यामधा इति' इस मन्त्रके द्वारा

जयाग्रतः पुरुषसूक्तमद्भ्यः सम्भूतमेव च । आशुः शिशानमारभ्य वयं मोषाङ्गरुद्रके ॥१६८
यज्जाग्रतश्चाग्रेश्च विष्णोरराटमेव च । समस्ताध्यायरुद्रेण शतरुद्राख्यमीरितम् ॥१६९
(पञ्चाङ्गरुद्रस्य पुष्पदन्त ऋषिर्गायत्री छन्दो वेदाहमेतद्बीजं श्रीश्चते इति शक्तिर्नमस्ते रुद्र इति नायकः परमरुद्रो देवता परम स्तुतौ विनियोगः । सप्ताङ्गरुद्रस्य पुष्पदन्तऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः । त्र्यम्बकमिति अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । त्रिपादूर्ध्वमिति तर्जनीभ्यां स्वाहा । वेदाहमिति मध्यमाभ्यां वषट् । अमीषां चित्रमिति अनामिकाभ्यां हुम् । यवागू सोम इति कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् । परितो धेनुमिति करतलकरपृष्ठाभ्याम् अस्त्राय फट् इति । यज्जाग्रत इति हृदयाय नमः । सहस्रशीर्षेति शिरसे स्वाहा । अद्भ्यः सम्भूत इति शिखायै वषट् । आशुः शिशान इति कवचाभ्यां हुं । नमस्ते रुद्र इति नेत्रत्रयाय वौषट् । रूढं ब्रह्मन्निति अस्त्राय फट् । चतुर्दिक्षु छोटिकादानम्[1] । इति सर्वाङ्गेषु ॥)
होमे प्रवर्तमाने तु सूक्तानन्यांश्च वै जपेत् । प्रजपेद्वारुणं सूक्तं तथा च पालसूक्तकम् ॥१७०
रात्रिसूक्तं च रौद्रं च पावमानं समुज्ज्वलम् । जपेच्च पौरुषं सूक्तं सर्वतोवरतं पृथक् ॥१७१
शाक्तं रौद्रं च सौम्यं च कूष्माण्डं जातवेदसम् । सौरसूक्तं च यजतो दक्षिणेन यजुर्विदः ॥१७२
वैराजं पौरुषं सूक्तं सौवर्णं रुद्रसंहिताम् । शैशवं पञ्चनिरयं गायत्र्यां ज्येष्ठसाम च ॥१७३

अनन्तर पञ्चाङ्ग समेत शिवसूक्त और पुरुषसूक्त का पाठ जिस प्रकार विष्णु एवं हर के लिए किया जाता है, करना चाहिए । 'यज्जाग्रत इति' पुरुष सूक्त के इस मंत्र के प्रारम्भ से 'अद्भ्यः सम्भृत इति' इस मंत्र पर्यंत 'आशुः शिशान' इति इस मंत्र से प्रारम्भ कर 'वयं मोषांग रुद्र के' 'यज्जाग्रतश्चाग्रेश्च' और 'विष्णोरराट इति' इस मंत्र के साथ समस्त रुद्राध्याय का पाठ जो शतरुद्री के नाम से ख्यात हैं, करना आवश्यक बताया गया है । 'पंचाङ्गरुद्र के पुष्पदन्त ऋषि' गायत्री छन्द, वेदाहंवीज, 'श्रीश्चते' 'शक्ति'

वामदेव्यं बृहत्साम तथा चैव रथन्तरम् । गोव्रतं च विकर्णं च रक्षोघ्नं पावनं स्मृतम् ॥१७४
गायन्तं ब्राह्मणा ये च पूर्वादिद्वारदेशतः । अन्नात्परिस्रुत इति पञ्चपूर्वं सौरसूक्तकम् ॥१७५
रुद्राध्यायं च पञ्चाङ्गं रौद्र इत्यभिधीयते । आप्यायस्वेति च चतुः सौम्यं सूक्तं प्रचक्षते ॥१७६
ईशावेत्यादि स्वाङ्गं च कौष्माण्डं दशमं स्मृतम् । अग्ने बृहन्निति नवसूक्तं वै जातवेदसम् ॥१७७
षोडशं तु विभ्राड् बृहत्सौरं सूक्तं प्रकीर्तितम् । सौरसूक्तं ध्रुवोसीति इषवो मङ्गलं स्मृतम् ॥१७८
रात्रिसूक्तं हि यज्वाग्ने रक्षोघ्नं शैवसूक्तकम् । गणानान्त्वेति पञ्च आपोहिष्ठेति च त्रयम् ॥१७९
पवमानं तु तद्विद्धि पावमानं तु षोडश । समस्तं देवयागेषु तद्रात्रौ तु तदूर्ध्वकम् ॥
तदर्द्धार्द्धं च आरामे कूपे त्वेकऋचं जपेत् ॥१८०
स्वगृह्योक्तविधानेन प्रतिकुण्डेषु होमयेत् । संस्कुर्यादीक्षणाद्यैश्च सम्पूज्य च परस्परम् ॥१८१
प्रज्वाल्याग्निं च विधिवद्धोमं कुर्यादनन्तरम् । वागीश्वरं समभ्यर्च्य वागीश्वर्या समन्वितम् ॥१८२
यस्य देवस्य यो यागः प्रतिष्ठा यस्य कस्यचित् । प्रागेव तस्य जुहुयात्सहस्रं च शतं तथा ॥१८३
तिलाज्यैः पायसैर्वाथ पत्रपुष्पाक्षतेन च । ग्रहेभ्यो विधिवत्सर्वं तथेन्द्रायेश्वराय च ॥१८४
मरुद्भ्यो लोकपालेभ्यो विधिवद्विश्वकर्मणे । ऊर्जेन समिधा कुर्यादष्टाष्टौ स्वगृहेष्वपि ॥१८५
इन्द्रेश्वरमारुतानां तिलाज्येन घृतेन वा । एकैकामाहुतिं दद्यात्स्वैः स्वैर्मन्त्रैर्यथाक्रमात् ॥१८६
दिगीशानां च प्रत्येकमष्टाष्टौ च विशेषतः । विश्वकर्मन्निति मन्त्रेण कृत्वा आज्याहुतित्रयम् ॥१८७
समित्त्रयं पलाशस्य अथवाश्वत्थसम्भवम् । एकैकामाहुतिं दद्यादाज्येन च विशेषतः ॥१८८

पावन बताये गये हैं । पूर्वादि दरवाजे से इनका गायन करते हुए ब्राह्मणों को 'अन्नात्परिस्रुत इति' इन

शिवं प्रजापतिं विष्णुं दुर्गां च कमलामपि । सरस्वतीं च विधिवत्पृथिव्या इति पावकैः ॥१८९
भूतेभ्योऽप्याहुतिं दद्यादेवं मासद्वयं क्रमात् । अन्येषां मधुरात्तेन तिललाजैर्यथाक्रमम् ॥१९०
विष्णुं चैवं तु वायव्ये दुर्गायाश्च तथोत्तरे । कमलायाश्च ईशाने ईशानस्य सभूतकम् ॥१९१
एककुण्डे तु एकस्मिन्होमं कुर्याद्यथाविधि । पक्षे वै पञ्चकुण्डे तु पूर्वादीनां क्रमेण तु ॥१९२
एककुण्डे ग्रहान्कृत्वा कृत्वा बलभिदा सह । दक्षिणे क्रमतश्चैवं लोकेशं च तथैव च ॥१९३
पश्चिमे यस्य यागस्य दुर्गायाश्चोत्तरे दिशि । ईशाने भूतयक्ष्मा च जुहुयाद्देशिकोत्तमः ॥१९४
विष्ण्वादिदेवतानां च अग्रकुण्डे विधीयते । प्रथमे दिवसे कुर्याद्देवतानां च स्थापनम् ॥
द्वितीये पूजनं कुर्याद्धोमं कुर्याद्यथाविधि ॥१९५
बलिदानं तृतीये तु चतुर्थीकं चतुर्थके । नीराजनं पञ्चमे तु पञ्चाहसाध्यको विधिः ॥
त्र्यहसाध्ये तृतीये तु नवाहे त्वथ पञ्चमे ॥१९६
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वाप्यैशान्यादिक्रमेण तु । प्रादक्षिण्येन यज्ञं तु मन्त्रैः परिसमूहनम् ॥
मन्त्रपूर्वं साग्निकानां निरग्नेस्तुष्टिकेन तु ॥१९७
त्रिकुशेन महायागे विवाहादौ द्विपत्रकम् । वैश्वदेवे त्वेकपत्रमिति साधारणो विधिः ॥१९८
दिग्विदिक्षु परिस्तीर्य महायागेषु सर्वदा । दिक्षु मात्रं नित्यके च विश्वदेवे तथैव च ॥१९९

बताया गया है ।१८१-१८८। शिव, प्रजापति (ब्रह्मा), विष्णु, दुर्गा, कमला, सरस्वती, के निमित्त 'पृथिव्या इति' इस मंत्र के उच्चारण पूर्वक सविधान आहुति-प्रदान करनी चाहिए । उसी प्रकार दो मास भूतों के लिए भी अन्य के लिए शहदमिश्रित तिल' लाजा (लावा), की आहुति-प्रदान करना बताया गया

अकृत्वा कर्म नित्यं च वृथा नैमित्तिकं भवेत् । तस्मात्फलाद्यैरपि तत्कृत्वा नैमित्तिकं चरेत् ।।२००
प्रायश्चित्ते वैश्वदेवे सायंप्रातः प्रतीषु च ।।२०१
मारणोच्चाटहोमेषु तथा सङ्कल्पिताकृती । प्रत्यवायकुले क्वापि तत्र नित्याकृतिं विना ।।२०२
शतार्द्धं जुहुयाद्यत्र तत्र नित्यं विवर्जयेत् । तूर्यहोमं ततः कृत्वा तूष्णीमेव जितेन्द्रियः ।।२०३
प्रजपेदिन्द्रमग्निं च सोमाय च यथाक्रमम् । ततस्तु समिधाहोमं व्याहृतिस्तदनन्तरम् ।।२०४
भूर्भुवः स्वाहेति तथा त्वन्न इत्यादि पञ्चकम् । अन्ते स्विष्टकृतं दद्याद्विधानं तस्य भोः शृणु ।।२०५
घृताहुतिं स्विष्टकृच्च द्विजसंस्कार कर्मसु । घृतैः स्विष्टकृतं दद्याद्यागादौ परिवर्जयेत् ।।२०६
सर्वौषध्युदकस्नानं करिदन्तोत्थमुष्णया । रथ्यावल्मीकगोष्ठस्य तथाश्वस्य खुरस्य च ।।२०७
त्रिगन्धं च त्रिशीतं च कुशमूलस्य मृत्तिकाः । निक्षिपेत्स्नानकुम्भेषु आचार्यादींस्तु स्थापयेत् ।।२०८
यजमानः पुरः कृत्वा दन्तकाष्ठपुरः सरम् । रात्रौ च भक्ष्यभोज्याद्यैः परितोष्य यवाक्षतम् ।।२०९
कृत्वा यथोक्तकालेन पूजयेत्तैलधारया । ततः प्रभाते विमले स्नानं कुर्याद्यथाविधि ।।२१०
स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैः सूक्तेन पुरुषेण तु । वारुणेन च सूक्तेन सुरास्त्वादि यथाक्रमम् ।।२११
सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ।।२१२
आखण्डलोग्निर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा । वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।।२१३
ब्रह्मणां सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।।२१४

निष्फल हो जाता है । इसलिये फलादि द्वारा उसकी समाप्ति करके नैमित्तिक कर्म करना बताया गया है ।१९५-२००। प्रायश्चित्त कर्म, वैश्वदेव, सायं-प्रातः के प्रति कर्म, मारण, उच्चाटन के हवन एवं विघ्न ध्वंस कार्यों में नित्य कर्म नहीं भी किया जाता है, तथा पचास संख्या की आहुति प्रधान कर्म में भी ।

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः। एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्यः समाहिताः ॥२१५

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः। ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥२१६

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। ऋषयो मनवो देवा देवमातर एव च ॥२१७

देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः। अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥२१८

औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये। सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ॥२१९

एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये। स्नानं समाप्य विधिवत्स्वगणेनानुलेपयेत् ॥२२०

गवामष्टोत्तरशतं तदर्धं चाथ विंशतिम्। आचार्यायाभिरूपाय प्रदद्यादभिपूजयन् ॥२२१

ततः प्रभाते विमले जले समवतारयेत्। शुद्धां च कपिलां दोग्ध्रीं घण्टाचामरवर्जिताम् ॥२२२

सामगाय ततो दद्यात्सुवर्णदक्षिणान्विताम्। यूपमादाय संस्थाप्य स्नापयेद्वारुणं जपन् ॥२२३

अच्छेवतेन मन्त्रेण गायत्र्या तदनन्तरम्। रोचनाभिस्त्रिरत्नेन तथा कुम्भोदकेन च ॥२२४

पर्वताग्रमृदा तोयनागवल्मीकजातया। गजदन्तमृदा चैव कूलमूलतमृदा तथात ॥२२५

पुष्पोदकेन शङ्खेन तथा रत्नोदकेन च। दध्यक्षतेन दुग्धेन घटेन शतधारया ॥२२६

सुगन्धेन त्रिशीतेन विलिप्य च समाहितः। दापयेत्कांस्यमूलं च दद्याल्लोहमयं च वा ॥२२७

माल्यवस्त्रैरलङ्कृत्य पूजयेद्गन्धचन्दनैः। ईशावा इति मन्त्रेण दद्यात्पुष्पाञ्जलित्रयम् ॥२२८

श्रद्धा, क्रिया, मति, बुद्धि, लज्जा, वपु, शांति, तुष्टि, कांति औ माताएँ ये सभी देवाङ्गनाएँ निश्चल मनोयोग द्वारा तुम्हारा अभिषेक करें।२०७-२१५। आदित्य, चन्द्रमा, भौम, बुध, बृहस्पति, शुक्र, शनि,

पुनस्त्वादिति मन्त्रेण पुनः पुष्पं समुत्सृजेत् । प्रादेशमात्रविस्तारं मध्ये वृत्तं षडङ्गुलम् ॥२२९
कांस्यचक्रस्य मानं तु ऊर्ध्वं यद्द्वादशाङ्गुलम् । तदूर्ध्वे विलिखेच्छूलं चतुरङ्गुलमानतः ॥२३०
अङ्गुष्ठहीने लोहस्य तत्र शूलं न कारयेत् । ततो मङ्गलपूर्वं तु द्विजातीनां मतेन च ॥२३१
समुत्सृजेच्च प्रासादं तडागं च विशेषतः । चतुर्दर्भं गृहीत्वा तु ईशानाभिमुखेन तु ॥
समुत्सृजेत्ततः पश्चाद्वाक्यमेतदुदीरयेत् ॥२३२
ओमित्यादिश्रीकृष्णद्वैपायनाभिधानवेदव्यासप्रणीतभविष्यपुराणोक्तफलप्राप्तिकामश्चतुष्कोणाद्य वच्छिन्नमत्कारितपुष्करिणीजलमेतदूर्जितं गन्धपुष्पाद्यर्चितं वरुणदैवतं सर्वसत्त्वेभ्यः स्नानावगाहनार्थमहमुत्सृजे ॥२३३
ततो वरुणसूक्तेन वरुणं नागसंयुतम् । मकरं कच्छपं चैव तोयेषु परिनिक्षिपेत् ॥२३४
पूजयेद्वरुणं देवमर्घ्यं दद्याद्विशेषतः । तेनोदकेन संस्नाप्य गजदन्तोत्थमृत्स्नया ॥२३५
श्वेताश्वसुरसम्भूतं श्रीश्चतेति च सञ्जपन् । आप्यायस्वेति मन्त्रेण मृदं चतुष्पथोद्भवाम् ॥२३६
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण कुशमूलेन स्थापयेत् । तीर्थतोयेन गन्धेन तथा पञ्चामृतेन च ॥२३७
गायत्र्या स्नापद्देवं रत्नतोयेन साधकः । आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरेण तदनन्तरम् ॥२३८
दधिक्राव्णेति दध्ना च मधुवातेति वै मधु । सरस्वत्यान्तेति जातीपुष्पतोयेन स्नापयेत् ॥२३९

करना कहा गया है । उस यूप का विस्तार प्रादेशमात्र और उसके मध्य में छः अंगुल का वृत्त बना रहता है । कांस्य चक्र के ऊपरी भाग के जो बारह अंगुल के मान का होता है, ऊर्ध्व भाग में चार अंगुल के मान

(वरुणोत्तमिति मन्त्रस्य नारायण ऋषिः गायत्री छन्दो वरुणो देवता वरुणप्रीतये विनियोगः। श्रीश्च ते इति मन्त्रस्य कर्दमऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः सरिद्देवता अश्वखुरमृदा स्नाने विनियोगः। आप्यायस्वेति मन्त्रस्य पर्वत ऋषिः उष्णिक्छन्दः सरस्वती देवता वरुणप्रीतये चतुष्पथमृदा स्नाने विनियोगः। तद्विष्णोरिति मन्त्रस्य मैनाक ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः सरस्वती देवता वरुणप्रीतये कुशमृदास्नाने विनियोगः। कया न इति मन्त्रस्य वसिष्ठ ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सोमो देवता वरुणप्रीतये नागगन्धस्नाने विनियोगः। तेजोसीति मन्त्रस्य गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वासवो देवता वरुणप्रीतये विनियोगः। सरस्वत्यै भैषज्येनेति मन्त्रस्य वामदेव ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो विष्णुर्देवता वरुणप्रीतये विनियोगः। पुष्पोदकस्नाने। अग्न आयाहीति मन्त्रस्य जनार्दन ऋषिः जगतीछन्द ऐन्द्री देवता वरुणप्रीतये विनियोगः ॥)

प्रक्षिपेत्पश्च व्रीहींश्च इयश्वेति च सम्पठन्। पश्चान्नीराजनं कुर्यात्पश्चघोषपुरःसरम् ॥२४०
शिरीषपुष्पसम्भूतं दर्पणं कांस्यसम्भवम्। गोपीचन्दनसम्भूतं गङ्गामृत्तिकयाथवा ॥
कृष्णां गां गोमयं वापि स्वस्तिकं शङ्खमेव च ॥२४१
कारयेत्पदकं वापि यवगोधूमकस्य वा। उत्पन्नस्वर्गसम्भूतं कलशं माषसम्भवम् ॥
क्षीरसं पुष्पसम्भूतं दर्पणं कांस्यसम्भवम् ॥२४२
नन्द्यावर्ते मलयजे ततो निर्मलयेत्सुधीः। एकैकं प्रतिमन्त्रेण प्रत्येकं तु जलोपरि ॥२४३
ध्रुवप्रतिकृतैर्मन्त्रैरष्टभिश्च यथाक्रमम्। पूर्वाक्षतं माषभक्तबलिं दद्याद्विधानतः ॥२४४

हैं, वरुण के प्रीत्यर्थ इस विनियोग का उपयोग करना चाहिए। 'श्रीश्चतेति' इस मंत्र के कर्दम ऋषि, पंक्ति

ततो नारायणसूक्तेन देवं नारायणं व्रजेत् । अन्येषां चैव देवानां प्रदद्यात्त्रिंशतं बलिम् ।।२४५
तत आचमनीयं च वस्त्रयुग्मं निवेदयेत् । वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण क्रमेणापि विधानतः ।।२४६
पृथक्पृथक्ततो दद्यात्तावंत्येनापि भो द्विजाः । वेदसूक्तसमायुक्ते यज्ञसूत्रसमन्विते ।।
सर्ववर्णप्रदे देव वाससी ते विनिर्मिते ।।२४७
शरीरं ते न जानामि चेष्टां नैव च नैव च । मया निवेदितान्गन्धान्प्रगृह्य च विलिप्यताम् ।।२४८
अष्टोत्तरशतान्दीपान्परितः स्थापयेत्क्रमात् । तदर्धं वा पञ्चविंशं मन्त्रेण प्रयजेत्सुधीः ।।२४९
त्वं सूर्यचन्द्रज्योतींषि विषादस्त्वं तथैव च । त्वमेव सर्वज्योतींषि दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ।।२५०
प्रदक्षिणं ततः कुर्यात्पञ्चधा सप्तधाथवा । वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण दद्याद्धूपं दशाङ्गकम् ।।२५१
वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुरभिः शुचिः । मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ।।२५२
अलङ्कारैश्च गन्धैश्च पीतवस्त्रैस्तथैव च । दूर्वाक्षतेन माल्येन युक्तं पुष्पेण पूजयेत् ।।
दद्यात्पञ्चाञ्जलिं पश्चाद्विष्णुसूक्तं पुनर्जपेत् ।।२५३
ततः सुशोभने स्थाने वेदीं निर्माय देशिकः । वरुणं विन्यसेत्तत्र तथा पुष्करिणीमपि ।।२५४
विवाहोक्तेन विधिना कुर्यान्निर्मञ्छनादिकम् । गन्धपुष्पं ततो दद्याद्गां च दद्यात्सदक्षिणाम् ।।२५५
चामरं व्यजनं छत्रं कांस्यं लोहं तथैव च । कुर्यात्पुष्करिणीं रम्यां राजतीं च त्रिपादिकाम् ।।२५६

की बलि अर्पितपूर्वक अन्य देवों के लिए भी तीस बलि प्रदान करनी चाहिए।२४१-२४५। अनन्तर आचमनीय जल और दो वस्त्र मंत्रोच्चारण पूर्वक सविधान समर्पित करना चाहिए। द्विजगण ! प्रत्येक

चतुष्कोणां च सुषमां द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलाम् । सुवर्णप्रतिमां कुर्याद्भालेनैकेन भो द्विजाः ॥२५७
अथवा स्वर्णपत्रे च कुङ्कुमेन तले लिखेत् । बाणशक्तिप्रमाणेन स्वर्णपत्रं तु द्व्यङ्गुलम् ॥२५८
कारयेच्चतुरस्त्रं च पीठोपरि न्यसेद्बुधः । नीराजनान्ते विप्रेन्द्राः संस्मरेदमृतं तरेत् ॥२५९
अशक्तेन तथैवैककाष्ठे वा पिप्पलच्छदे । ताम्रपट्टे लिखेद्वापि अलक्तेन यथाविधि ॥२६०
प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्तु वरुणाय निवेदयेत् । महं वत्सरं कुर्याद्वेदघोषपुरः सरम् ॥२६१
अशोकः खदिरः शालो ह्यश्वत्थो बिल्वकस्तथा । धात्री कुरुबकश्चैव बकुलो नागकेशरः ॥२६२
एषामेव काष्ठयूपं यजमानप्रमाणकम् । समादाय च संस्थाप्य वस्त्राद्यैः प्रतिगृह्य च ॥२६३
यूपं रक्षेति मन्त्रेण खनित्वा च प्रदापयेत् । स्थिरो भवेति मन्त्रेण हस्तं दत्त्वा पठेत्ततः ॥२६४
तडागस्य तथैशान्यां तथा प्रासादकस्य च । प्रापयेद्दक्षिणे भागे आवासस्य च मध्यके ॥२६५
नौकां गत्वा ततः पश्चाद्यूपमादाय वाग्यतः । मध्यदेशे तडागस्य समुल्लङ्घ्य तथोत्तरम् ॥२६६
गन्तव्यं प्रकल्प्य तत्रैव आप्यायस्वेति वै ऋचा । शिलायां होमयेत्तत्र हुनेन्नौकाहुतित्रयम् ॥२६७
अङ्गदाय स्वाहेति भौमाय नम इत्यतः । लाजाशक्तौ दधिमधौ वासने प्रतिहोमयेत् ॥२६८
कूर्माय नम इत्युक्त्वा पृथिव्यै नम इत्युत । स्वाहेत्यनन्तमन्त्रेण दद्यादर्घ्यमनन्तरम् ॥२६९
पञ्चरत्नेन गन्धेन शङ्खेनार्घ्यं प्रदापयेत् । चतुरस्त्रं समाकीर्णं चतुर्दिक्ष्वघृतैर्जनैः ॥२७०
कल्पयेद्रोपयेत्तत्र हस्तं दत्त्वा पठेदिदम् । स्थिरो भवेति मन्त्रेण गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥२७१

हो। अथवा दो अंगुल के सुवर्ण पत्र में कुंकुम द्वारा बाण शक्ति के प्रमाणानुसार चौकोर उसकी प्रतिमा का निर्माण करके उस पीठासन पर विद्वान् को प्रतिष्ठित करना चाहिए। विप्रेन्द्र, ! नीराजन के अन्त में

चक्रं सदर्पणं दद्यान्नागदण्डशिरो गतः । विद्युदस्त्र च कर्तारं प्रहदुःखहरिप्रियम् ॥२७२
एवं चक्रं पूजयित्वा शूलं नागांश्च पूजयेत् । उच्चैर्ध्वजं ततः कृत्वा न नागेति च सम्पठेत् ॥२७३
गायत्रस्वेति मन्त्रेण पठेद्द्वारद्वयं ततः । दिक्पालेभ्यो बलिं दद्यान्माषभक्तं गुडौदनम् ॥२७४
रक्तपुष्पान्वितं कृत्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् । सहस्रं वा धनं दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥२७५
ततो भोज्यं सर्सापिश्च सहिरण्यं यथाविधि । इक्षुस्वस्तीतिकां दद्याज्जले मातृश्च पूजयेत् ॥२७६
मन्थरां वसुतां कान्तां राक्षसीं च पिशाचिकाम् । नागिनीर्नागपुत्रांश्च मध्ये सम्पूजयेत्ततः ॥२७७
पूर्णान्ते च पृथग्दद्याल्लाजाद्यैर्गुडमिश्रितैः । इन्द्रो बलवती स्वाहा यशो बलवतामपि ॥२७८
बृहत्पक्षाविशेषोऽयं मध्यमे च कनीयके । बृहस्पते च इन्द्राय तव देवलतामिति ॥२७९
स्वाहेति जुहुयात्पश्चात्प्रणीतां चालयेत्ततः । कनिष्ठपक्षे प्रासादे तथा चैव जलाशये ॥२८०
मन्दरे तोरणस्यैव विष्वक्सेनं प्रकल्पयेत् । आरामे च तथा सेतौ विशेषः पञ्चमो द्विजाः ॥२८१
पूजान्तरेण यः कस्य जपेन्मन्त्रसहस्रकम् । स्तुतिं समाप्य विधिवदिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥२८२
सर्वसत्त्वेभ्य उच्छिष्टमपि तज्जलमुद्धृतम् । इति पठित्वा पुष्करिणीजलं हस्ते गृहीत्वा जले क्षिपेत् ॥२८३
ततो जलमातृभ्यो नम इति जलामातृः प्रपूजयेत् । त्रैलोक्ये यानि स्थानानि स्थावराणि चराणि च ॥२८४
तेषामाप्यायनायैतज्जलमुत्सृज्यते मया । मात्रे तु कृतमेतत्ते जगदानन्दकारकम् ॥२८५

उस पर हांथ रख 'स्थिरोभवेति' ऐसा कहकर पश्चात् गन्ध पुष्प द्वारा उसकी अर्चा सुसम्पन्न करना चाहिए। उसके अनन्तर दर्पण समेत चक्र अर्पित करना चाहिए, जो नाग दण्ड के मूल भाग पर स्थित,

शिवाय सर्वभूतानां सदा पाहि जलाशयम् । पिबन्तो ह्यवगाहन्तः सुखिनः सर्वजन्तवः ।।२८६
जलं विश्वोपकाराय कृतमेतन्मया सदा । कीर्तिस्तिष्ठतु मे देवाश्चिराय धरणीतले ।।२८७
त्वत्प्रसादान्महाभाग नागराज नमोऽस्तु ते । येऽत्र केचिद्विपद्यन्ते स्वकर्मफलभोजनाः ।।२८८
तेषां दोषैर्न लिप्येऽहं स्वं स्वं गममवाप्नुयात् । नारायणो जगत्प्राणः सर्वकामप्रदायकः ।।२८९
अपेया मातरः सन्तु जगतां वृक्षयोनयः । अपाम्पते रसायात्र यादसामीश्वर प्रभो ।।२९०
वरुणास्यासने कीर्तिं सनातन नमोस्तु ते । तत्तोयं निधिवद्दद्याद्दक्षिणार्थं द्विजन्मने ।।२९१
सुवर्णं रजतं दद्यादनड्वाहं पयस्विनीम् । दद्याद्धनुद्वयं पश्चात्कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।।२९२
वह्निपूजां पुरस्कृत्य मन्त्रेण प्राशयेत्ततः । पितॄणां दापयेदर्घ्यं ततो देवं प्रसादयेत् ।।२९३
बिम्बमुद्रां पद्ममुद्रां नागमुद्रां प्रदर्शयेत् । वैश्वानरा इति ऋचा पूजां कृत्वा विवर्जयेत् ।।२९४
यस्ते प्राणाञ्जपन्पश्चात्प्रकुर्यादथ चन्दनम् । प्रदक्षिणं ततः पश्चात्तडागस्य शृणु द्विजाः ।।२९५
ब्राह्मणान्पुरतः कृत्वा वेदघोषं समुच्चरन् । महामङ्गलपूर्वेण प्रविशेद्भवनं सुधीः ।।२९६
ततो गृहार्चनं कुर्याद्ब्राह्मणानां च भोजनम् । दीनानां कृपणानां च सविश्रेऽर्घ्यं निवेदयेत् ।।२९७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे देवग्रहपूजनविधान-
वर्णनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ।१९

प्राणियों के कल्याणार्थ इस जलाशय की सदैव रक्षा कीजिए, जिससे इस जलाशय के जल का पान एवं स्नान करके सम्पूर्ण जीव सुखी हों। हे देववृन्द ! समस्त विश्व के उपकारार्थ मैंने इसका निर्माण कराया है, अतः इस भूतल पर मेरी कीर्ति चिरकाल तक स्थित रहे। हे महाभाग, नागराज ! आपकी ही अनुकम्पा वश मैं इस कार्य को सुसम्पन्न कराने में समर्थ हुआ, अतः (हे) नागराज तुम्हें नमस्कार है।

अथ विंशोऽध्यायः

मध्यमविधानवर्णनम्

सूत उवाच

सप्ताग्निष्टोमको नाम ह्युत्तमः कथितो विधिः । मध्यमे मध्यमफलं कनिष्ठे तु कनिष्ठकम् ॥१
अधुना मध्यमं वक्ष्ये विधिं शास्त्रानुसारतः । यथाविभवयागेन यत्कर्तव्यं नरेण वै ॥२
सद्योऽधिवासकल्पेन यूपादीनधिवास्य च । पूर्वस्मिन्नेव दिवसे दैवज्ञकथिते शुभे ॥३
मुहूर्ते कलशं स्थाप्य सङ्गृह्य गणनायकम् । स्थापयेत्प्रथमं यूपमापोहिष्ठेतिमन्त्रकैः ॥४
शन्नो देव्यास्ततः पश्चाद्गन्धद्वारेति गन्धकम् । श्रीसूक्तेन ततो दद्यात्पुष्पं दूर्वाक्षतं ततः ॥५
काण्डादिति च मन्त्रेण ततो धूपं निवेदयेत् । ये गृह्णामीति च ऋचा पूजायां स्थापयेत्ततः ॥६
विवाहविधिना सर्वं कार्यं चैवाधिवासनम् ॥७
सर्वमेव प्रयुञ्जीत तडागादिषु पण्डितः । अधिवास्य तडागादीनाचार्यादींश्च सर्वशः ॥८
सङ्गृह्य गन्धपुष्पाद्यैर्धूपैर्दीपैः सुशोभनैः । ततः प्रभातसमये नित्यं निर्वर्त्य शास्त्रतः ॥९
वृद्धिश्राद्धं ततः कुर्यान्मातृपूजापुरः सरम् । अलङ्कृत्य यथाशक्ति आचार्यादींश्चरेद्बुधः ॥१०
भृणुयात्पश्चिमे भागे मण्डपस्य समीपतः । मध्यदेशे समुद्भूतं यज्ञपात्रं प्रशस्यते ॥११

अध्याय २०

अथवा तत्र देशीयं गुरुं वा श्रोत्रियोद्भवम् । यज्ञे प्रधानद्वितीयमृत्त्विगाचार्यमेव हि ॥१२
वैतानकल्पे सम्पन्नं शक्तिकल्पपरायणम् । निगमज्ञानसम्पन्नं यज्ञे पात्रं प्रशस्यते ॥१३
पत्नीहीनमपुत्रं च श्यावदन्तमदन्तकम् । गणानां याजकं षण्ढं स्वगोत्रं परिवर्जयेत् ॥१४
अप्रधानेषु यज्ञेषु दानयज्ञेषु सत्तमाः । नियोजयेत्स्वगोत्रं च होमे नास्ति विचारणा ॥१५
कुशप्रतिकृतौ चापि ततः स्वर्गं स गच्छति । धनमादौ च संशोध्य ततो यज्ञं समाचरेत् ॥१६
अयाज्ययाजनोद्भूतं पल्लवं व्यवहारके । कूटसाक्ष्येण पल्लवे स्थाप्यहारकमेव च ॥१७
देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लोहविक्रयणं धनम् । हविर्विक्रयणं कृत्वा पुत्रभार्यादिविक्रयी ॥१८
निन्दितानि पुराणेषु यत्कृतं तत्र तत्फलम् । यज्ञसद्मनि विप्रांश्च न श्राद्धान्भोजयेत्क्वचित् ॥
न दद्यात्तस्य दानं च यावन्नैव समापयेत् ॥१९
ब्रह्मन्नाचार्यमुख्योऽसि संसारात्त्राहि मां विभो । त्वत्प्रसादाद्गुरो यज्ञे प्राप्नुयां मानसेप्सितम् ॥२०
चिरं मे शाश्वती कीर्तिर्यावल्लोकाश्चराचराः । प्रसीद त्वं महेशान प्रतिष्ठाकर्मसिद्धये ॥२१
त्वमादिः सर्वभूतानां संसारार्णवतारक । ज्ञानामृतप्रदाचार्य विष्णुरूप नमोऽस्तु ते ॥२२
ब्रह्मासनसमुद्भूतं प्रकाशितदिगन्तरम् । त्वं च जाम्बूनदप्रख्य यजुर्वेद नमोऽस्तु ते ॥२३

निवासी जो श्रोत्रिय कुल में उत्पन्न हो गुरु या यज्ञ में प्रधान दूसरा ऋत्विजाचार्य प्रतिष्ठित करना चाहिए क्योंकि यज्ञ विधान का निष्णात विद्वान् शक्ति कल्प का पारायण करने वाला, तथा शास्त्र ज्ञान सम्पन्न व्यक्ति यज्ञ का प्रशस्त पात्र बताया गया है ।१२-१३। पत्नीहीन, पुत्रहीन, काले दाँत, दाँतहीन, गणों का यज्ञ कराने वाला, नपुंसक, स्वगोत्री का उस कर्म में परित्याग करना चाहिए । उत्तमवृन्द ! छोटे-छोटे

प्रफुल्लकमलोद्भासि भास्वराम्बरभूषित । प्रकीर्णशास्त्रसम्भार विधिज्ञ प्रणतोऽस्मि ते ॥२४
ज्वलद्वैश्वानरप्रख्य धूमश्यामालितानन । षडङ्गवेदतत्त्वज्ञ ऋत्विङ् मोक्षं समाचर ॥२५
ततस्तूर्यादिघोषेण पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् । यजमानः सपत्नीकः प्रविशेद्यागमण्डपम् ॥२६
स्वस्थाने स्थायेद्विप्रान्मखे धर्मैर्यथाक्रमम् । पूजयेद्गन्धमाल्याद्यैर्गन्धाद्यैः सुमनोहरैः ॥२७
यज्ञे सुवितते योसौ पूज्यते पुरुषः सदा । नारायणस्वरूपोऽसौ यज्ञं मे सफलं कुरु ॥२८
मखश्रेष्ठेषु सर्वेषु येन मन्त्राः सुविस्तृताः । यजुर्वेदार्थतत्त्वज्ञ ब्रह्मरूप नमोऽस्तु ते ॥२९
यज्ञेषु साक्षी सर्वेषु वेदवेदार्थतत्त्ववित् । ऋग्वेदज्ञ महाप्राज्ञ विश्वरूप नमोऽस्तु ते ॥३०
माङ्गल्यं कर्मणां नित्यं शाश्वतं ब्रह्मरूपिणम् । सिद्धये मम यज्ञस्य नमामि शिवरूपिणम् ॥३१
पालयन्ति दिशः सर्वा विदिशश्च तथा इमाः । दिक्पालरूपिणं विप्रं यज्ञसिद्ध्यै नमाम्यहम् ॥
पालयेद्दक्षिणं जानु विकिरान्विकिरेत्ततः ॥३२
त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । ब्रह्माविष्णुशिवाः सर्वे रक्षां कुर्वन्तु तानि वै ॥३३
वेद्यावेदीति मन्त्रेण पठेद्वेदिं प्रणम्य च । सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैरिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥३४
याजनं यजमानश्च श्रेयसा तत्र याजकः । इदमर्घ्यमिदं पाद्यं धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥३५
ऐशान्यां कलशे देवं सम्पूज्य गणनायकम् । ब्रह्माणं वासुदेवं च द्वितीयकलशे यजेत् ॥३६

प्रसन्न, कान्तियुक्त वस्त्र से भूषित, विस्तृत शास्त्र के संभार स्वरूप विधिवेत्ता, तुम्हें नमस्कार है। प्रदीप्त अग्नि की भाँति ख्यात, (यज्ञ के) धूम से श्याम मुख वाले छहों अंगों समेत वेद के मर्मज्ञ, ऋत्विक् को मोक्ष प्रदान कीजिये। इसके पश्चात् यजमान पत्नी सहित तुरुही आदि वाद्यों के घोष से ब्राह्मणों को सम्मुख

मण्डलं चैव विष्णुर्वै द्वारकारूपमास्थितः । तेन त्वां पूजयाम्यद्य स्वर्गप्राप्तिं कुरुष्व मे ॥३७
पूर्वादिदिक्षु कलशान्संस्थाप्य च त्रयं त्रयम् । अर्धपादसवर्णेन निर्मितं तारणं बुधः ॥३८
गङ्गामृत्तिकया युक्ते पल्लवे सन्निवेदयेत् । मन्दरं कल्पयित्वा तु गोपीनां च कुलेन वा ॥३९
कलशोपरि संस्थाप्य मन्दरं सम्प्रपूजयेत् । स्योना पृथिवीति मन्त्रेण गन्धपुष्पैः पृथग्विधैः ॥४०
(स्योना पृथिवीति मन्त्रस्य सुमन्त ऋषिर्जगती छन्दो हरो देवता मन्दरप्रीतये विनियोगः)
एवं दक्षिणदिग्भागे नवतोलकनिर्मितम् । प्रादेशमात्रलोहं तु रौप्येण गन्धमादनम् ॥
मृदा सङ्घटनैः पश्चात्कदाचन ऋचा यजेत् ॥४१
कदाचनेति मन्त्रस्य सूर्य ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः सूर्यो देवता गन्धमादनप्रीतये विनियोगः ॥)
उत्तरे तोरणतोद्रेरङ्गुष्ठद्वयमानके । तोलकद्वयमानेन यवानां पिष्टकोपरि ॥४२
(आप्यायस्वेति मन्त्रस्य कर्दम ऋषिर्जगती छन्दः शची देवता सुपार्श्वप्रीतये विनियोगः ॥)
पूजयेत्पार्श्वकलशे धात्रादीन्पूर्वदिक्क्रमात् । श्रीसूक्तेनैव मन्त्रेण यजेद्विजयसप्तकम् ॥
पूजयेत्परया भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतादिना ॥४३
अम्बाअम्बिकेति मन्त्रस्य नलिन ऋषिर्गायत्री छन्दः शम्भुर्देवता जयप्रीतये विनियोगः ।
गायत्र्या पूजयेद्दक्षे पश्चिमं कलशद्वयम् ॥४४
(गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता विजयप्रीतये विनियोगः ॥)

मण्डल स्थित है, इसलिए मैं तुम्हारी पूजा कर रहा हूँ, मुझे अवश्य स्वर्ग की प्राप्ति हो । तदनन्तर पूर्वादि दिशाओं में कलश स्थापन पूर्वक तीन-तीन कलशों का तोरण बनाना चाहिए, जिसका अर्धपाद एक वर्ण

॥४५
भद्रं चैव सुभद्रं च प्रयतः संयजेद्बुधः
(उत्तरे युग्मकलशे मनोन्ना इति मन्त्रस्य अन्तक ऋषिर्बृहती छन्दो निर्ऋतिर्देवता भूतप्रीतये विनियोगः॥)
भूतशुद्धिं ततः कृत्वा न्यासं कृत्वा विधानतः। विधायार्घ्यादिकं चैव धर्मादिमण्डले यजेत् ॥४६
मध्ये आधारशक्त्यादीन्वरुणं मध्यतो यजेत्। पूर्वादिक्रमतश्चैव इन्द्रादीन्कुलदेवताः ॥४७
पार्श्वद्वये कर्णिकाया ब्रह्माणं चाप्यनन्तकम्। स्वैः स्वैर्मन्त्रैर्यथोक्तैश्च बलिभिर्गन्धपुष्पकैः ॥४८
इन्द्राभिषेकमन्त्रस्य वाद्यं गान्धाररागकम्। अग्नेस्तेजोसीति वाद्यं रागं चैव वराटकम् ॥४९
घनकण्टकमस्यापि वाच्यं रागं तु गुर्जरम्। रक्षोधिपस्य सङ्ग्रामं वैतालं वाद्यमुच्यते ॥५०
नाटकाख्यं तथा रागं वरुणस्यापि मे शृणु। वाद्यं राज्याभिषेकाख्यं रागो वसन्तसंज्ञकः ॥५१
ईशस्य नन्दिघोषाख्यं वाद्यं रागोऽथ कामदः। सुवर्णं दुन्दुभिर्वाद्यं ब्रह्मणः कथितो बुधैः ॥५२
रागो देवी वसन्तश्च अनन्तस्य निबोध मे। वाद्यं गान्धारताराख्यं रागश्चाङ्गारवातकः ॥५३
सोमे घोषे भवेद्वाद्यं जलेशस्य महात्मनः। मालवाख्यो भवेद्रागः पत्राग्रेषु महानपि ॥५४
स्वैः स्वैर्धर्मैश्च सङ्गृह्य दक्षिणे पृथिवीं यजेत्। स्योना पृथिवीति मन्त्रेण उपचारैः पृथग्विधैः ॥५५
मण्डपस्योत्तरे भागे महादेवं प्रपूजयेत्। नमो वृक्षेभ्य इत्यादि नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥५६
(महादेवं द्विभुजं डमरुशूलधर मुमासहितं ध्यात्वा। नमो वृक्षेभ्य इति मन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री
छन्दश्चन्द्रो देवता चन्द्रप्रीतये विनियोगः॥) गन्धपुष्पादिभिर्भक्त्या भूतानि परितो यजेत् ॥५७

सविता देवता हैं, विनय के प्रीत्यर्थ यह विनियोग है। विद्वान् को भद्र और सुभद्र की सप्रयत्न अर्चा करनी चाहिए। 'मनोन्ना' इस मंत्र के अंतक ऋषि, बृहती छन्द, और निर्ऋति देवता हैं, भूत के प्रीत्यर्थ इस

वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः । अस्मात्प्रयान्तु मे स्थानाद्ये चान्ये विघ्नकारकाः ।।५८
मधुयुक्तं पायसान्नं वरुणाय निवेदयेत् । पीतं चालोहितं कृष्णं शुक्लं कृष्णं च धूम्रकम् ।।५९
पीतं शुक्लं तथा चित्रं श्वेतमन्नं यथाक्रमम् । बलयस्तु दिगीशानां ग्रहाणामपि ताञ्छृणु ।।६०
क्षीरौदनं ग्रहेशाय शुक्लान्नं शशिने स्मृतम् । लोहितान्नं च भौमाय बुधाय क्षीरषाष्टिकम् ।।६१
पीतमन्नं देवगुरोः शुक्रस्य सिततन्दुलम् । मांसौदनं शनेर्ज्ञेयं राहोश्च कृष्णभक्तकम् ।।६२
धूम्रवर्णं तु तान्त्रं तु भौमस्य क्षीरषाष्टिकम् । पिष्टकान्नं शिवस्योक्तं भूतानां माषभक्तकम् ।।६३
एवं बलिं विधायाथ अग्रे कुम्भं निवेशयेत् । प्रदेशद्व्यङ्गुलं नाम अष्टोत्तरसहस्रकम् ।।६४
बह्वङ्गुलकं विन्यस्य विन्यस्य कलशोपरि । निशावाञ्छितसूत्रैश्च संवेष्ट्य पिहितं तथा ।।६५
शरावं च पुनर्दद्याद्वर्धनीं प्रतिपूजयेत् । अस्त्राय फडिति मन्त्रेण ध्यात्वा देवं जलेश्वरम् ।।६६
सूक्तं यजेद्यथाशक्ति शतमष्टोत्तरं जपेत् । कुण्डेषु विन्यसेन्नागानष्टौ पूर्वादिषु क्रमात् ।।६७
अनन्तं पूजयेत्पूर्वं मानेनाङ्गुलमात्रकम् । निर्मितं काञ्चनेनैव सप्तवर्तिकया सुधीः ।।६८
राजतं वासुकिं नागं यजेत्पत्रान्तरे पुनः । पादमात्रेऽपि चाङ्गुष्ठमात्रं ताम्रस्य भक्ष्यकम् ।।६९
पञ्चाङ्गुलं तोलिकया लौहं कर्कोटकं पुनः । वर्तिकाभिः षोडभिर्बृहत्पर्वप्रमाणकम् ।।७०

चन्द्र देवता हैं, चन्द्रमा के प्रीत्यर्थ यह विनियोग बताया गया है । पुनः वेताल, पिशाच, राक्षस, सरीसृप, अथवा और जो कोई विघ्न करने वाले हैं, वे इस स्थान से अन्यत्र पधारने की कृपा करें । उपरांत शहद समेत खीर वरुण देव के लिए प्रदान कर पीत, रक्त वर्ण, कृष्ण, शुक्ल, पुनः कृष्ण, धूएँ के वर्ण के समान, पीत, शुक्ल, चित्र, एवं श्वेत अन्नों को क्रमशः दिक्पालों के लिए बलि बताया गया है, तदनन्तर ग्रहों के

शङ्खपालं कुशमयमर्धपादेन निर्मितम् । अङ्गुष्ठमात्रं रक्तेन नागं तालकमात्रकम् ॥७१
अङ्गुष्ठे तोलकं पश्चात्पद्मनागं पुनर्यजेत् । तोलकार्धप्रमाणेन अङ्गुलं परिमाणतः ॥७२
कुर्याच्छैलमयं सम्यग्यथावल्लक्षणान्वितम् । महापद्मस्य वै तस्य पूर्वमानेन निर्मितम्॥७३
ध्यात्वानन्तं चतुर्बाहुं शुक्लसप्तफणान्वितम् । दक्षिणोर्ध्वकरे शङ्खमधिचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥७४
वामोर्ध्वे तु गदापद्मं मध्यस्थाने व्यवस्थितम् । सर्वालङ्कारसंयुक्तमेवं ध्यात्वा यथाविधि ॥७५
सहस्रशीर्षेति मन्त्रेण पूजयित्वा बलिं हरेत् । लाजैश्चतिलसंमिश्रैः क्षीरयुक्तैः पृथग्विधैः ॥७६
चतुर्विधं तथा श्वेतं सर्वालङ्कारसंयुतम् । स्वकीयं प्रजपेत्तत्र आप्यायस्वेति वै ऋचा ॥७७
पिण्याकं नागजिह्वां च तथा सर्जरसं दधि । बलयस्तस्य निर्दिष्टास्तक्षकं लोहितं यजेत् ॥७८
पद्मं टङ्कं दधानं च भुजाभ्यां नागसत्तमम् । मनोज्ञा इति मन्त्रेण आज्यं सोमो बलिं हरेत् ॥७९
कर्कोटकं च द्विभुजं पीतवस्त्रधरं यजेत् । पञ्च नद्य इति ऋचा विष्णुक्रान्ता बलिर्भवेत् ॥८०
पीतवस्त्रं च कुलिशं याजयेत्तु चतुर्भुजम् । भुजाभ्यामूर्ध्वभागे तु रक्तपद्मधरं हरिम् ॥८१
शर्करा कुष्ठकं चैव बलिस्तस्य प्रकीर्तितः । द्विभुजं शङ्खपालं च शङ्खाभं शङ्खधारिणम् ॥८२
पद्मासनस्थं पद्माभ्यां हस्ताभ्यां च वरं विभुम् । ध्रुवक्षिति ध्रुवोसीति मन्त्राभ्यां पूजयेत्पृथक् ॥८३
घटौदनं मृङ्गराजं पद्मं च वलयस्तयोः । स्वगृह्योक्तेन विधिना संस्थाप्याग्निं कुशकण्डिकाम् ॥८४
कृत्वा आज्यस्य संस्कारं वारुणं श्रपयेच्चरुम् । जुहुयादष्टबिल्वानि दिगीशानां घृतेन वै ॥८५

सुसम्पन्न करके अर्धपाद के समान कुशमय शंखपाल नाग, रक्तवर्ण एवं अंगूठे के समान नाग, जो तालमात्र के होते हैं, और पश्चात् तोले के प्रमाण से अंगूठे के समान पद्मनाग और एक अंगुल के परिमाण में आधे

एकैकामाहुतिं दद्याद्ग्रहाणां च त्रयंत्रयम् । सुसमिद्भिर्घृतमधुपयोभिर्मिश्रितैः पृथक् ॥८६
पलाशसमिधं पश्चात्प्रतिष्ठामाहुतित्रयम् । शिवस्य परमान्नेन जुहुयादष्टसङ्ख्यया ॥८७
मध्वाज्यगुडमिश्राभिर्लाजाभिर्जुहुयात्पृथक् । लाजान्यथोक्तं वितरेदेकैकामाहुतिं क्रमात् ॥८८
स्थालीपाकस्य जुहुयादेकैकामाहुतिं पुनः । वरुणं च समुद्दिश्य रुद्रं सर्वं पृथक्पृथक् ॥८९
वास्तोष्पतय इति मन्त्रेण पञ्चगव्यो भवेत्ततः । स्योनापृथिवीतिमन्त्रेण व्रीहिमृत्तिकया पुनः ॥९०
वृषाग्न इति मन्त्रेण कया न इति वै पुनः । कुशमूलमृदा चैव चतुष्पथमृदा तथा ॥९१
इमा रुद्रेति मन्त्रेण श्रीश्चेति ऋचा पुनः । पद्मखण्डस्य च मृदा स्नापयेत्सुसमाहितः ॥९२
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण तथा पुष्पोदकेन च । तीर्थोदकेन कृष्णेन त्रिरक्तेन त्रिशीतकैः ॥९३
पञ्चरक्तेन रक्तानां मृदा कैश्च कुशोदकैः । स्वर्णतोयैश्च कलशैरष्टोत्तरशतेन तु ॥९४
तेजसैर्मार्त्तिकैश्चापि अष्टाविंशतिभिस्तथा । यथाशक्ति तु संस्थाप्य कुङ्कुमैश्चन्दनैरपि ॥९५
अन्नं लिप्य ततो मृद्भिर्दद्याच्चैव यथाक्रमम् । सुरासुरेति च ऋचा वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥९६
ध्वजं च धनुनागेति गन्धद्वारेति गोमयम् । धूरसीति ततो धूपं होत्रे चाहुतिदीपकम् ॥९७
सिन्धोरीति च सिन्दूरं स्वभावे रक्तकं तथा । मालतीकुसुमैः कृत्यैर्नागान्संस्थापयेत्ततः ॥९८
धाराभिः शतपुष्पाभिर्गन्धतोयादिभिस्तथा । अथवाश्वत्थपत्रेषु वटपत्रेषु वा सुधीः ॥९९
रोचनाकुङ्कुमैर्वापि संलिख्य तत्र पूजयेत् । प्रक्षिपेत्तत्र मुक्ता हि कलशेषु विनिक्षिपेत् ॥१००

आठ बेल की आहुति प्रदान करनी चाहिए इस भाँति दिक्पालों के लिए घी की एक एक और ग्रहों के लिए तीन-तीन आहुति समिधा की प्रज्वलित अग्नि में घी, शहद, एवं क्षीर मिश्रित पदार्थों को पृथक्-पृथक्

मण्डपस्योत्तरे देशे शय्यां निर्माय शोभनाम् । राजतं वारुणं तस्यां पादमात्रेण निर्मिताम् ॥१०१
अङ्गुष्ठमात्रं संस्थाप्य ततः पुष्करिणीमपि । स्वर्णपार्देन घटितां चतुरस्रां सुशोभनाम् ॥१०२
अङ्गुष्ठमात्रं सम्पूज्य वरुणाय निवेदयेत् । यथाशक्ति ततो गां च सम्भवे पञ्चविंशतिः ॥१०३
सुवर्णं राजतं चैव धान्यं वासो वराटकम् ॥१०४
नागयष्टिं समादाय किञ्चिदुत्तरगां तथा ॥१०५
ततोक्षताय भौमाय कृत्वा चाज्याहुतित्रयम् । लाजान्दधिसमायुक्तं घृतं मधुगुडं तथा ॥१०६
क्षीरं च पिष्टकं चैव शष्कुलीगन्धपुष्पकम् । पञ्चामृतं पञ्चरत्नं गर्भे दद्यात्समाहितः ॥१०७
आचार्यो यजमानेन सुसन्नद्धैश्च भृत्यकैः । गङ्गाजलेशयोर्मध्ये पञ्चघोषपुरः सरम् ॥१०८
अवाप्य च ततो यष्टिं स्थिरो भवति वैरिवा । ध्रुवं ध्रुवेति मन्त्रेण यष्टिमामन्त्रयेत्ततः ॥१०९
यज्ञप्रियासि देवि त्वं सर्वविघ्नविनाशिनी । पाहि मां सर्वपापेभ्य आत्मना त्वं स्थिरीभव ॥११०
इत्यामन्त्र्य यजेच्चैव गायत्रीं च पठेत्ततः । वनस्पतेति विडवामिति मन्त्रं जपेत्पुनः ॥१११
पुनरागत्य तां वेदिं निर्मथ्य वरुणं प्रभुम् । तथा पुष्करिणीं चैव वर्धनीं कलशोदरैः ॥११२
अनिष्टं मार्जयेन्नागानुद्धृत्य कलशं तथा । पाषाणाभ्यन्तरं कृत्वा गोमयैः परिलिप्य च ॥११३
वरुणं पुष्करिण्यां च जलमध्ये विनिक्षिपेत् । नमोस्त्स्त्वति च मन्त्रेण बलिं दद्याच्च पायसम् ॥११४
निर्मन्थेत्तत्र यो नागः स्थापयेत्तु यथाविधि । श्रावयेत्तमिमं मंत्रमत्र सन्निहितो भव ॥११५

मण्डप के उत्तर प्रदेश में सौन्दर्य पूर्ण शय्या का निर्माण करके पादमात्र चाँदी की बनी हुई वरुण की प्रतिमा और अंगुष्ठ मात्र की पुष्करिणी की प्रतिमा, जिसके चौकोर निर्माण में सुवर्ण पाद से पूर्ति की गयी

अत्र स्वामी भवान्नाग रक्षणीयस्त्वया जनः। गायत्रेण त्वा छन्दसामीमन्त्रं संश्रावयेत्पुनः ॥११६

सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैः पुरतो निक्षिपेद्दिशि। पिधाय नागराजानमृचाभ्यां परिसूत्रकैः ॥११७

सन्निरुद्ध्याशु संस्थाप्य बलिं दद्याद्विधानतः। लाजौदनं मनस्तस्य यज्जाग्रत ऋचा जपेत् ॥११८

एवं भूरिति मन्त्रैः स्वैः स्वैरेव तु पृथग्विधैः। स्वासु दिक्षु च संस्थाप्य पूजयेच्च प्रयत्नतः ॥११९

पूर्वभागे पुष्करिण्यां हरिताभं सवज्रकम्। हलग्रहीत मन्त्रेण न्यस्य लाजाहुतिं कुले ॥१२०

त्रातारमिति मन्त्रेण अग्नौ विन्यस्य मौक्तिकम्। मनः शिलां प्रवालं च अग्निमीडेति सम्पठेत् ॥१२१

वैश्वानरेण मन्त्रेण पठेल्लाँजाहुतिं पुनः। दद्याद्ये ते शतमन्त्रेण पश्चिमे काटिकं न्यसेत् ॥१२२

शालिबीजेन सहितं कया न इति मन्त्रकम्। वरुणस्यो इति मन्त्रेण दद्यादष्टादशाहुतीः ॥१२३

उत्तरे रोचनां कन्यां तथैव गौरसर्षपम्। कुङ्कुमेन समायुक्तं कुविदण्डमृचा पठन् ॥१२४

विन्यस्य तेन मन्त्रेण प्रदद्यादाहुतिं पुनः। ऐशान्यां मन्द्रकं रङ्गमीशावा इति संपठन् ॥१२५

संस्थाप्याज्याहुतिं दद्यात्तमीशान ऋचा पुनः। आसद्यैर्मन्त्रसंयुक्तैर्देवं नारायणं यजेत् ॥१२६

वरुणात्मकं ततो ध्यात्वा ततो नीराजनं पठेत्। जानुभ्यामवनिं गत्वा पठेज्ज्ञानामृतं स्तवम् ॥१२७

धर्मो वंशं ततः कुर्यादुत्सर्गान्ते विधीयते। ततो देवीं पुनः कृत्वा दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयम् ॥१२८

सर्वसत्त्वोपकाराय समुत्सृजेत्तु वै जनम्। उत्सृष्टं सर्वसत्त्वेभ्यो दृश्यते जलमूर्जितम् ॥१२९

रमन्तीं सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः। वरुणं च ततो देवं पुष्करिण्यां च निक्षिपेत् ॥१३०

जले वरुणमन्त्रेण मत्स्यादीन्प्रक्षिपेत्ततः। पक्षिणश्च शुभांस्तत्र भेकं कूर्मं च कर्दमम् ॥१३१

छन्दसामी' इस मंत्र का उच्चारण करना चाहिए। पुनः गन्ध पुष्प आदि से उसकी अर्चा सुसम्पन्न करके सम्मुख दिशा में उसका प्रक्षेप तथा ऋचाओं द्वारा नागराजाओं को ढँककर और सूत्रों से चारों ओर बाँधकर उन्हें विधान पूर्वक बलि रूप में लावा भात प्रदान करके 'यज्जाग्रत इति' इस ऋचा का पाठ

शैवालं प्रक्षिपेच्चैव दक्षिणां तदनन्तरम् । सुवर्णं धान्यरत्नं च आचार्याय पृथग्ददेत् ॥१३२
ऋत्विग्भ्यश्च पृथग्दद्याद्यथावित्तानुसारतः । ब्राह्मणेभ्यो गायनेभ्यो वसुभ्यश्च पृथक्पृथक् ॥१३३
नित्यं समाप्य विधिवद्दद्यात्पूर्णाहुतिं पुनः । दद्यादर्घ्यं च सूर्याय हस्तास इति सञ्जपन् ॥१३४
ततः प्रदक्षिणावर्तं संवेष्टच क्षीरधारया । प्रासादपक्षे प्रासादमारामे अथ मण्डपम् ॥१३५
शताधिधारया शक्त्या त्रिवारं ब्राह्मणैः सह । विकीर्य लाजकुसुमं व्रीहींश्चैव कपर्दकान् ॥१३६
तूर्यघोषेण महता ततो विप्रपुरःसरम् । यजमानः सपत्नीकः प्रविशेत्स्वगृहं पुनः ॥१३७
ततो गृहार्चनं कृत्वा ब्राह्मणानथ भोजयेत् । कुमारीश्च कुमारांश्च दीनान्धकृपणानपि ॥१३८
नारायणं ततो दद्याद्विप्रमुद्दिश्य भक्तितः ॥१३९

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि द्वितीयभागे विंशोऽध्यायः ।२०

इति मध्यमपर्वणि द्वितीयभागः समाप्तः ।२

अथ तृतीयोभागः

प्रथमोऽध्यायः

उपवनादिप्रतिष्ठावर्णनम्

सूत उवाच

आरामादौ विशेषो यो वक्ष्यतेऽत्र मयाधुना । मण्डलं कारयित्वा तु चतुरस्रं समं शुभम् ॥१

को उस पुष्करिणी में डाल देना चाहिए, पुनः उस जल में वरुण मन्त्र द्वारा मछलियों आदि तथा कल्याण मूर्ति पक्षी, मण्डूक, कछुवे, कर्दम (कीचड़) और शैवाल (सेवार) छोड़ना चाहिए। उसके अनन्तर दक्षिणा का प्रक्षेप करके आचार्य के लिए सुवर्ण, धान्य, रत्न की दक्षिणा पृथक् से देनी चाहिए।

ऐशान्यां कलशे देवं तत्र नाथं प्रपूजयेत् । मध्यमे कलशे पूजा ग्रहाणां च ततः परम् ॥२
स्वदिक्षु द्वारदेशे तु पश्चिमद्वारदेशयोः । ब्रह्माणं चाप्यनन्तं च मध्यतो वरुणं यजेत् ॥३
वरुणं चोदकुम्भस्थं भूतशाखासु शोभनम् । तेन चावाहयामि त्वां विभो स्वर्गाय वै भव ॥४
पूर्वगं मन्दरं स्थाप्य तोरणोपरि सत्तमाः । विष्वक्सेनं समभ्यर्च्य अर्चनं स्वर्गसंयुतम् ॥५
कर्णिकायां वासुदेवं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मविभूषितम् ।६
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं मुकुटाद्यैरलङ्कृतम् । दक्षिणे कमला तस्य वामे पुष्टिर्व्यवस्थितिः ॥७
सिद्धकिन्नरयक्षाद्यैः स्तूयमानं सुरासुरैः । सम्पूज्य विधिवद्भक्त्या विष्णोरराट इत्यृचा ॥८
दले सङ्कर्षणादींश्च विमलाद्याश्च नायिकाः । सम्पूज्य धूपदीपाद्यैरुपहारैरनुत्तमैः ॥९
घृतप्रदीपो देवस्य गुग्गुलुः सरलस्तथा । धूपो देवबलिः क्षीरं परमान्नं घृतप्लुतम् ॥१०
ध्यायेत्सोमं कर्णिकायां दक्षिणे पद्मसंस्थितम् । शुक्लाभं द्विभुजं शान्तं केयूराद्युपशोभितम् ॥११
प्रशस्यं देवयक्षाणां वरदाभयहस्तकम् । इमं देवा इति ऋचा उपचारैः पृथग्विधैः ॥१२
पूजयेच्च निशानाथं घृतभक्तं निवेदयेत् । इन्द्रं जयन्तमाकाशं वरुणं चाग्निमेव च ॥१३
ईशानं तत्पुरुषं चैव वायुं पूर्वादिदिक्ष्वपि । कर्णिकाया वामभागे वरदाभयहस्तकम् ॥१४

एवं चौकोर मण्डल बनाकर उसके ईशान कोण में स्थित कलश में प्रधान देव और मध्य कलश में ग्रहों की उत्तम अर्चा सुसम्पन्न करनी चाहिए ।१-२। अपने अपने दिशाओं में, दरवाजे, एवं उसके पार्श्व भाग में पश्चिम द्वार और उस दिक्पाल के मध्य ब्रह्मा, अनन्त तथा मध्य में स्थित वरुण देव की पूजा करनी चाहिए ।३। घटोदक में स्थित वरुण देव का, जो भूतशाखाओं में परमसुशोभित हैं, मैं स्वर्ग प्राप्त्यर्थ आवाहन कर रहा हूँ ।४। उत्तमवृन्द ! पूर्व की ओर मन्दर का स्थापन करके तोरण के ऊपर विष्वक्सेन

द्विभुजं शुक्लवर्णं च महादेवं प्रपूजयेत् । त्र्यम्बकेण च मन्त्रेण दद्याच्च घृतपिष्टकम् ॥१५
वासुदेवाय देवाय जुहुयादष्ट आहुतीः । परमान्नेन सौम्यस्य जुहुयादष्टविंशतिम् ॥१६
शिवाय परमान्नेन जुहुयादाहुतिद्वयम् । गणेशस्य तथाज्येन ददेदेकाहुतिं बुधः ॥१७
ब्रह्मणो वरुणस्याथ एकैकामाहुतिं तथा । ग्रहाणां स्वोक्तसमिधा दिगीशानां पृथक्पृथक् ॥१८
एकैकामाहुतिं दद्यादाज्येन च यथाक्रमम् । कराली धूमली श्वेता लोहिता कनकप्रभा ॥१९
अतिरिक्ता पद्मरागा वह्निजिह्वा प्रकीर्तिताः । तासां मन्त्राः क्रमेणैव सादिवासान्त बिन्दवः ॥२०
यकारस्थाश्च विज्ञेया अष्टस्वरविभूषिताः । घृतमध्वाज्यसिक्ताभिर्होमयेच्च पृथक्पृथक् ॥२१
एकैकामाहुतिं दद्याद्दत्वा चैव समाहितः । अग्नीषोमं तथेन्द्रं च पृथिवीमन्तरिक्षकम् ॥२२
स्थालीपाकेन जुहुयान्मधुक्षीरयवान्वितम् । एकैकामाहुतिं तेषां समुद्दिश्य पृथक्पृथक् ॥२३
यावकैर्गंधपुष्पाद्यैरर्चित्वा सपरावकम् । जपस्व त्वं महाभाग श्रद्धया चैव वाग्यतः ॥२४
जापको विधिनानेन प्रजपेत्तत्र रुद्रकम् । मङ्गलं परमान्नं च सौरसूक्तं तथा जपेत् ॥२५
ततः सम्मृज्य विधिना स्नापयित्वा यथाविधि । यूपं गर्भे विनिक्षिप्य तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥२६
ध्वजानारोप्य प्रान्तेषु दद्यात्सोमं वनस्पतिम् । कोऽदादिति पठित्वा च वृक्षाणां कर्णवेधनम् ॥२७
सूच्या सुतीक्ष्णया कार्यं द्विपात्रे वामदक्षिणे । नवग्रहाणां तृप्त्यर्थं यावकं लड्डुकं तथा ॥२८
पिष्टकं च पृथग्दद्यात्कुमारीबालकेषु च । निशारञ्जितसूत्रेण[1] संवेष्ट्य च सचूर्णकम् ॥२९

उन्हें घी में डूबी हुई पीठी सादर समर्पित करनी चाहिए।१०-१५। परमोत्तम देव वासुदेव के लिए उत्तमान्न की आठ आहुति, बुध के लिए अट्ठाइस, शिव के लिए दो और गणेश के लिए घी की एक आहुति ... इसी भाँति ब्रह्मा और वरुण के लिए एक एक तथा ग्रहों के लिए उपरोक्त समिधा

प्रदद्याद्दोहकं चैव वृक्षाणां विधिपूर्वकम् । प्राशयेच्चैव तान्वृक्षानिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥३०
वृक्षाग्रात्पतितस्यापि आरोहात्पतितस्य च । मरणे वास्थिभङ्गे वा कर्ता पापैर्न लिप्यते ॥३१
धेनुं सुवर्णं धान्यं च आचार्याय प्रदक्षिणम् । दत्त्वा च ऋत्विजे दद्यात्सुवर्णं रजतं तथा ॥३२
धान्यं च ब्रह्मणे दद्याद्घृतभोज्यं सशर्करम् । इष्टां च दक्षिणां दद्यात्सदस्याय तथैव च ॥३३
अधिकलशं समानीय स्नानं कुर्याद्विधानतः । कृत्वा चैवानिशं कुर्याद्दद्यात्पूर्णाहुतिं तथा ॥३४
सर्वौषध्युदकं प्रोक्ष्य त्रिवारं क्षीरधारया । संवेष्ट्य त्रिश्चतुर्वारं ब्रह्मघोषपुरःसरम् ॥३५
गृहं व्रजेत्ततो विप्रैः कुर्याच्चैव गृहार्चनम् । ततो विशेषं वक्ष्यामि वरा एवेदमित्यृचा ॥३६
बलं कामं हयग्रीवं माधवं पुरुषोत्तमम् । वासुदेवं धनाध्यक्षं ततो नारायणं यजेत् ॥३७
दधिभक्तं बलिं दद्यात्पञ्चगव्यसमुद्भवम् । एवं सम्पूज्य विधिना दक्षिणे पृथिवीं यजेत् ॥३८
शुद्धकांञ्चनवर्णाभां वराभयकरां शुभाम् । मण्डूकस्थां च द्विभुजां सर्वालङ्कारसुन्दरीम् ॥३९
स्योना पृथिवीति मन्त्रेण पूजयित्वा यथाविधि । पायसं मधुसंयुक्तं बलिं दद्यात्सशर्करम् ॥४०
वामतो विश्वकर्माणं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । शूलटङ्कधरं शान्तं संयजेदुपचारकैः ॥४१
विश्वन्निति ऋचां तं च बलिं च मधु पिष्टकम् । दद्याज्जपेच्च कौष्माण्डं सूक्तं पौरुषमेव च ॥४२
मधुपायसयुक्तेन होमानष्टौ विधाय च । एकैकं होमयेत्पश्चात्पृथिवीहोमकर्मणि ॥४३
समुत्सृज्य ततः सेतुमिमं मन्त्रं पठेत्ततः । पिच्छिले पतितानां च उच्छ्रितेनाङ्गसङ्गतः ॥४४

उस चूर्ण समेत को बाँधकर उसी द्वारा वृक्षों का दोहक और प्राशन कर्म इसी विधान से सुसम्पन्न करते हुए इस भाँति मन्त्र प्रार्थना करनी चाहिए—वृक्ष के अग्रभाग एवं उस पर चढ़ते समय उस पर गिर कर हड्डी

प्रतिष्ठिते धर्मसेतौ धर्मो मे स्यान्न पातकम् । सेतोरस्य प्रबन्धस्य श्रद्धया परया तथा ॥४५
ये चात्र प्राणिनः सन्ति रक्षां कुर्वन्ति सेतवः । वेदागमेन यत्पुण्यं यथैव हि समर्पितम् ॥४६
गर्तं कृत्वा पञ्चरत्नं संस्थाप्यं तदनन्तरम् । संस्थाप्य च ततो यूपं सम्पूज्य च यथाविधि ॥४७
आचार्याय ततो दद्यादिष्टां च वरदक्षिणाम् । पूजयेद्द्विजदाम्पत्यं लाजाभिः परिपूजितम् ॥४८
पोटिकां च ततः शय्यां दद्यादिष्टार्थसिद्धये । सेतौ वृक्षस्थिता ये स्यू रोपयेत्कदलीं शुभाम् ॥४९
तेषां पार्श्वद्वयेप्येवमारामे च पृथक्पृथक् ॥५०

इति श्रीभविष्ये महापुराणे मध्यमपर्वणि तृतीयभागे उपवनादिप्रतिष्ठावर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ।१

अथ द्वितीयोऽध्यायः

गोप्रचारवैशिष्ट्यवर्णनम्

सूत उवाच

गोप्रचारं पुनर्वक्ष्ये विशेषं तत्र मे शृणु । यजेद्विष्णुं सलक्ष्मीकमुपचारैः पृथग्विधैः ॥१
उपचारैश्च ब्रह्माणं रुद्रं चैव करालिकाम् । वराहं सोमसूर्ये च महादेवं यथाक्रमम् ॥२
होमं चैव यथा विष्णोः कमलायास्त्रयंत्रयम् । आज्येन क्षेत्रपालानामन्येषां मधुमिश्रितैः ॥३
एकैकामाहुतिं दद्याल्लाजादिषु पृथक्पृथक् । समुत्सृज्य विधानेन यूपं संस्थाप्य पूजयेत् ॥४

करना चाहिए । अनन्तर उस सेतु के त्याग पूर्वक इस प्रकार प्रार्थना करे कि किसी के (कीचड़ से) फिसल कर या ऊँचाई से गिरने पर मुझे इस सेतु प्रतिष्ठा कर्म करने के नाते धर्म की ही प्राप्ति हो पातक की